

Starokršćanske crkve na južnodalmatinskim otocima i poluotoku Pelješcu

Šeparović, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:499603>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**



Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)



Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Ana Šeparović

**Starokršćanske crkve na južnodalmatinskim
otocima i poluotoku Pelješcu**

Diplomski rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Starokršćanske crkve na južnodalmatinskim otocima i
poluotoku Pelješcu

Diplomski rad

Student/ica:

Ana Šeparović

Mentor/ica:

Doc. Dr. sc. Josipa Baraka Perica

Zadar, 2017.



Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ana Šeparović**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Starokršćanske crkve na južnodalmatinskim otocima i poluotoku Pelješcu** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 26. listopad 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POČETCI KRŠĆANSTVA I NAJSTARIJA CRKVENA ORGANIZACIJA NA JUŽNODALMATINSKOM PODRUČJU	3
3. KATALOG LOKALITETA.....	6
3.1. Sušac	6
3.2. Lastovo	8
3.3. Korčula.....	13
3.4. Pelješac	17
3.4.1. Crkva sv. Stjepana u Barama u Stonskom polju	19
3.4.2. Crkva sv. Mandaljene na Gorici u Stonskom polju.....	23
3.4.3. Crkva sv. Ivana Evangelista u Stonskom polju.....	25
3.4.4. Crkva sv. Petra na Zamlinju u Stonskom polju.....	26
3.5. Pelješki kanal	28
3.5.1. Majsan	29
3.5.2. Crkva sv. Barbare na Sutvari	34
3.5.3. Gubavac.....	37
3.5.4. Lučnjak	39
3.6. Osinj.....	42
3.7. Mljet.....	44
3.7.1. O brodolomu svetoga Pavla.....	45
3.7.2. Polače.....	47
3.7.3. Crkva sv. Pavla na Crkvinama iznad Korita	53
3.8. Šipan	54
3.9. Lopud.....	57
3.10. Cavtatski otoci	61
4. ZAKLJUČAK.....	63
5. POPIS LITERATURE.....	64
6. SAŽETAK.....	69

1. UVOD

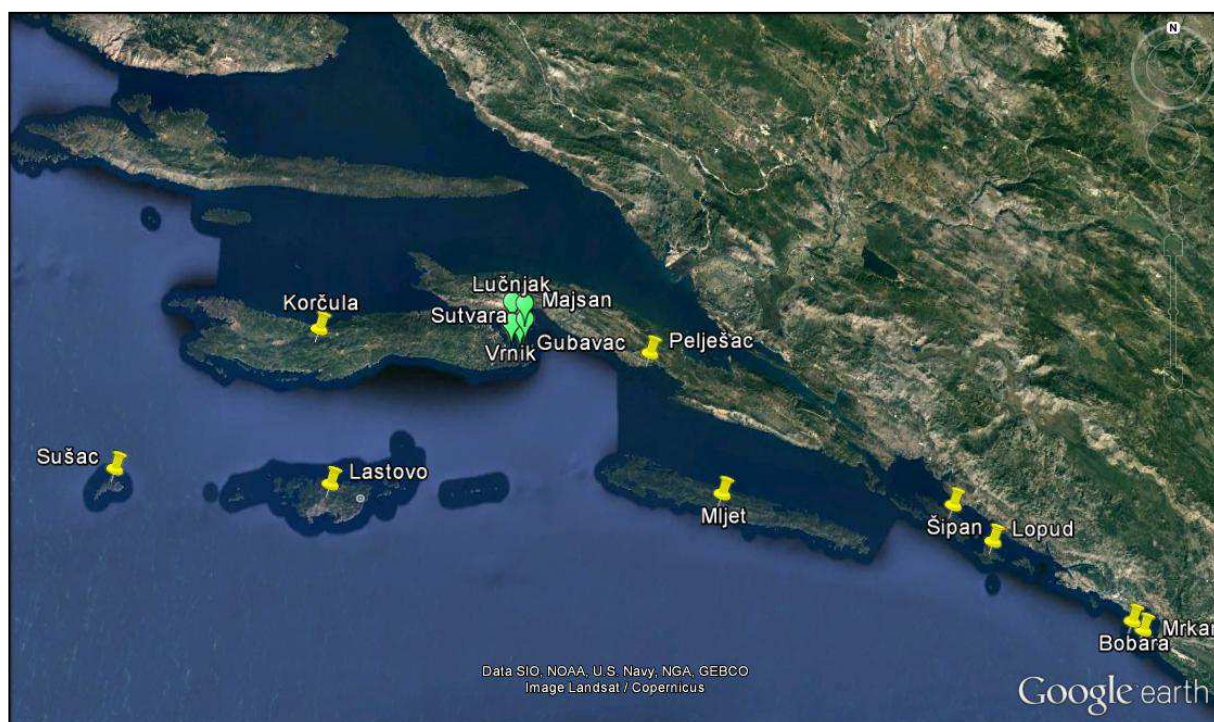
Kao polazište ovoga rada odabrane su starokršćanske crkve na južnodalmatinskim otocima koja predstavljaju zanimljive, ali nedovoljno istražene lokalitete. Neistraženost se može objasniti nepostojanjem specijaliziranih arheoloških muzeja i studija arheologije u južnoj Dalmaciji. Osim podmorskih lokaliteta, arheološka istraživanja na južnodalmatinskom području uglavnom su provodili profesori porijeklom iz tih krajeva, poput Cvite Fiskovića i Igora Fiskovića. Najveći je problem pri pisanju rada bio maleni broj relevantnih informacija o starokršćanskim crkvama na ovim prostorima. Arheološka istraživanja su provođena davno i to često po upitnim standardima, a objavljeno vrlo malo stručne literature. Najčešće je poznat samo tlocrt crkve i slika ponekog ulomka kamene plastike.

Iz sačuvanih arhivskih podataka vidljivo je spomeničko bogatstvo južnodalmatinskih starokršćanskih biskupija, čija sjedišta su bili Naron i Epidaur. Crta razgraničenja nije sa sigurnošću utvrđena, pa ostaje otvoreno pitanje pod čijom je jurisdikcijom bio otok Mljet, odnosno čuveni lokalitet u Polačama s dvije starokršćanske crkve. Biskupije se prvi put spominju na salonitanskim crkvenim saborima 530. i 533. godine, ali kršćanstvo je na ovo područje doprlo znatno ranije. To potvrđuje i datiranje nekih crkava i nalaza već u V. stoljeće. Starokršćanske crkve na južnodalmatinskim otocima imale su dvojako značenje. Neki su lokaliteti na iznimno značajnim strateškim položajima uz dvije plovne rute: jedna koja je sa središta talijanske obale išla preko Jadrana na njegovu istočnu obalu i doticala otoke Sušac i Lastovo te se dalje nastavljala prema kopnu i druga, značajnija ruta, koja je išla od istoka Carstva kroz Jonsko more i ulazila u Jadran prateći njegove brojne otoke. Na tim su se otocima pomorci odmarali i sklanjali tijekom opasnosti. Utjecaj kršćanstva iz udaljenijih sredina je najbolje vidljiv na takvim lokalitetima. Neke su starokršćanske crkve, tipičnog ruralnog karaktera, smještene u poljima i podignute na kasnoantičkim gospodarskim imanjima, najvjerojatnije u privatnom vlasništvu zemljoposjednika. One svjedoče o kasnoantičkom društvu, ali je potrebno napomenuti kako okoliš tih crkava nije istražen i prije detaljnih arheoloških istraživanja nije moguće iznositi zaključke.

O starokršćanskim crkvama na južnodalmatinskim otocima ne postoji cjelovita sinteza, što je također bio jedan od problema pri pisanju rada. Informacije su raspršene među desecima članaka i knjiga. Vjerojatno je tome razlog vrlo slaba istraženost područja. Kao što će biti vidljivo u radu, arheološki potencijal južnodalmatinskih otoka je iznimno velik. Prije svega mislim na otok Korčulu, koji je u kasnoantičko doba bio vrlo naseljen, a

danas nema traga ni jednoj starokršćanskoj crkvi, osim nekoliko ulomaka kamene plastike koji su ugrađeni u postojeće crkve.

U radu su obrađeni svi poznati lokaliteti, a geografski su poredani od zapada prema istoku. Najzapadniji je otok Sušac, dok su najistočniji otočići Mrkan i Bobara u cavtatskom arhipelagu. Cjelini južnodalmatinskih otoka i otočića treba pridodati i poluotok Pelješac. Poluotok je svojim smještajem odigrao ulogu mosta od otoka prema kršćanskim središtima Naroni i Epidauru.



Slika 1: Karta s ranokršćanskim lokalitetima na prostoru južne Dalmacije

2. POČETCI KRŠĆANSTVA I NAJSTARIJA CRKVENA ORGANIZACIJA NA JUŽNODALMATINSKOM PODRUČJU

Početke kršćanstva u Dalmaciji možemo pratiti još od apostolskih vremena, o čemu svjedoče Pavlove poslanice Rimljanima i Timoteju. Sveti Pavao, u obraćanju Rimljanima, kaže: „*Jer se ne bih usudio govoriti o nečemu što Krist riječju i djelom, snagom znamenja i čudesa, snagom Duha Svetoga nije po meni učinio da k poslušnosti privede pogane. Tako sam od Jeruzalema pa sve uokolo do Ilirika pronio evanđelje Kristovo, i to tako da sam se trsio navješćivati evanđelje ne gdje se već spominjao Krist – da ne bi gradio na temeljima drugih – nego kako je pisano: Vidjet će ga oni kojima nije naviješten, shvatiti oni koji za nj nisu čuli.*“¹ U pismu svome učeniku Timoteju poručuje: „*Nastoj što prije doći k meni. Jer Dema me, zaljubljen u današnji svijet, napustio i otišao u Solun; Krescencije u Galiciju, Tit u Dalmaciju. Luka je jedini sa mnom. Marka uzmi i dovedi jer mi je koristan za služenje.*“² Ako prva poslanica ne potvrđuje izravno apostolsku prisutnost u Dalmaciji, jer je tadašnji Ilirik bio znatno širi geografski pojam, pismo Timoteju ne ostavlja prostora za nedoumice. Poslanica je upućena još dok je Tit bio u Dalmaciji. Sjedište apostolskih djelovanja vjerojatno je bilo u Saloni, najvećem i najznačajnijem dalmatinskom gradu.³ Također, moguće je i da je sam apostol Pavao neko vrijeme proveo u Dalmaciji, ako je pretpostavka o njegovom brodolomu na Mljetu utemeljena.⁴ Nadalje, u *Djelima apostolskim* pronalazimo i vijest o Lukinom djelovanju u Dalmaciji: „*Ali njega je apostol Pavao natrag priveo Gospodinu i naložio mu da sastavi svoje evanđelje. I on je najprije propovijedao u Dalmaciji, Galiji, Italiji i Makedoniji...*“⁵

Prisutnost i djelovanje apostola u Dalmaciji je prilično izvjesna. Međutim, ne postoje nikakvi materijalni dokazi da je rezultat njihovoga rada bio plodan. Ako je njihovo misionarstvo stvorilo najstarije kršćanske zajednice, teško da će se do takvih tragova ikada i doći, obzirom da kršćanstvo zbog progona sve do četvrtog stoljeća nije ostavilo mnogo materijalnih dokaza.⁶

Prvi tragovi kršćanskih prostora za bogoslužje u Dalmaciji datiraju u IV. stoljeće i nastali su na prostorima budućih episkopalnih centara u dvama najvećim dalmatinskim

¹ N. CAMBI, 2014, 120 (prijevod: B. Duda i J. Fučak).

² N. CAMBI, 2014, 120 (prijevod: B. Duda i J. Fučak).

³ N. CAMBI, 2014, 121.

⁴ O tome će više riječi biti u dijelu rada o Mljetu. Usp. N. CAMBI 2014, M. BUZOV, 2012.

⁵ N. CAMBI, 2014, 124 (prijevod: N. Cambi).

⁶ Prvi pouzdano datirani kršćanski građevina je onaj u Dura Europosu izgrađen netom prije sredine 3. stoljeća. Da nisu sačuvane freske s prikazima novozavjetnih scena, građevina se ne bi mogla pripisati kršćanima jer se po osobitostima ne izdvaja od preostalih u istoj insuli.

gradovima – Saloni i Jaderu.⁷ Na području južnodalmatinskog prostora, takve bismo nalaze mogli očekivati u kolonijama Naroni i Epidauru. Međutim, u Naroni, starokršćanski oratorij nije pronađen, a antički je Epidaur gotovo nepoznat.⁸ Na području Cavtata do danas nisu pronađene naznake starokršćanske crkve, premda je Epidaur bio biskupsko središte. Starokršćanska arhitektura naronitanske i epidaurske biskupije je poznata tek na južnodalmatinskim otocima koji su pripadali biskupijama. Datacije nekih crkava za koje se smatra da pripadaju IV. ili V. stoljeću su nedovoljno argumentirane. Nedostatak arheoloških istraživanja onemogućava uvid u precizniju dataciju lokaliteta.⁹

Vrijedno je spomenuti da je sveti Venancij vjerojatno djelovao na području buduće Naronitanske biskupije, jer je smrtno stradao između 257. i 259. godine na delmatskom području (*inter vel apud Delmatas*).¹⁰ Jedini dokaz o postojanju biskupije u Naroni su akti salonitanskih crkvenih sabora održanih 530. i 533. godine.¹¹ Da je bila značajno kršćansko središte, svjedoče i arheološka otkrića triju starokršćanskih crkava. Jedna je pronađena ispod današnje crkve sv. Vida, druga na položaju Popričica, a treća u Erešovim barama.¹² Nije poznato koja je od njih bila starokršćanska naronitanska katedrala. Osim samog spomena na salonitanskim koncilima, nije poznato kada je osnovana i kada je prestala postojati *Ecclesia Naronitana*. Naronitanska je biskupija, nakon drugoga sabora, obuhvaćala prostor agera kolonije Narone, na sjever do Blatnice i Žitomislića u Hercegovini, južnije poluotok Pelješac te otoke Sušac, Lastovo, Korčulu i Mljet, zajedno s pripadajućim otočićima.¹³

Još je manje poznata *Ecclesia Epitauriana*, to jest Epidaurska biskupija, čije je središte bilo u današnjem Cavtatu. Možda je ulogu u utemeljenju crkvene organizacije na tom području odigrao sveti Hilarion, za kojega sveti Jeronim svjedoči da je 365. godine boravio u Epidauru i da je bio primljen s oduševljenjem.¹⁴ Najranija potvrda Epidaurske biskupije je prvi salonitanski sabor 530. godine, na kojemu je jedan od supotpisnika bio epidaurski biskup Fabricijan ili Fabrijan.¹⁵ Zanimljivo je da se na drugome saboru održanom tri godine kasnije ne spominje epidaurski biskup, iako je *Ecclesia Epitauritana* tada sigurno postojala. Biskupija je spomenuta 592. godine u pismu kojega je papa Grgur I. Veliki (590. – 604. god.) uputio salonitanskome biskupu Natalu i svome podđakonu Antoninu. Riječ je o sporu

⁷ N. CAMBI, 2002, 215-218.

⁸ A. ŠKEGRO, 2010, 117.

⁹ A. ŠKEGRO, 2010, 117.

¹⁰ A. ŠKEGRO, 2010, 119.

¹¹ Usp. J. VUČIĆ, 2005; A. ŠKEGRO, 2009a; A. ŠKEGRO, 2010.

¹² E. MARIN, 1998; E. MARIN, 2002.

¹³ Na drugome su saboru osnovane biskupije Muccur i Sarsenterum, pa su sjeverniji dijelovi naronitanske biskupije pripali njima. Usp. P. CHEVALIER, 1995, 24.

¹⁴ A. ŠKEGRO, 2010, 117.

¹⁵ A. ŠKEGRO, 2010, 118.

nastalom zbog sukoba epidaurskog biskupa Florencija i spomenutog Natala, salonitanskoga biskupa upitnih moralnih kriterija.¹⁶ Natal je svrgnuo Florencija i prognao ga iz Epidaura, a problem nije bio riješen ni do 597. godine, kada papa Grgur piše jadertinskom biskupu Sabinijanu, vezano uz isti problem. Ishod ovoga slučaja je nepoznat. Škegro čak pretpostavlja da se Florencije mogao skloniti u Rauziju, današnjem Dubrovniku, koji je tada bio starokršćanska općina.¹⁷

Teritorij Epidaurske biskupije nije jasno definiran, jer ne postoji dovoljno dokaza o jurisdikciji njezinih biskupa. Može se pretpostaviti da se na obali prostirala od Konavala na istoku do početka Pelješca na zapadu, te da su joj pripadali i Elafiti. Na sjever je vjerojatno obuhvaćala i dio istočne Hercegovine.¹⁸

Razlike u crkvenoj jurisdikciji ponekad su vidljive i na arheološkim lokalitetima. To se, prije nego na tlocrte crkava, odnosi na kamenu plastiku. Naime, vidljive su pravilnosti u grupiranju pojedinih tipova skulpture na područjima koja odgovaraju kasnoantičkim biskupijama.¹⁹ Kako tvrdi Jakov Vučić, te su razlike više prostorno negoli kronološki uvjetovane i upućuju na snažnu povezanost klesarskih obrta i biskupskih središta.²⁰

Svi lokaliteti obrađeni u radu su u izravnoj vezi s kasnoantičkim plovidbenim rutama, kao što je već i naglašeno. Treba ih ponajprije promatrati kao sakralne građevine u uskoj vezi sa stalnim protokom ljudi i proizvoda, a samim time i ideja, ukusa, te vjerskih stajališta. Te su crkve kao građevine, ali i Crkva južnodalmatinskih otoka kao zajednica kršćana, morale biti izloženi vanjskim utjecajima negoli crkve i Crkva u dalmatinskim središtima poput Salone i Jadera. Neke su specifičnosti već i primijetili istraživači tih lokaliteta, o čemu će biti riječi u redovima koji slijede. Mislim da će buduća istraživanja dodatno naglasiti posebnost ovoga mikropodručja kasnoantičkog kršćanskog Mediterana.

¹⁶ A. ŠKEGRO, 2010, 118.

¹⁷ A. ŠKEGRO, 2010, 118.

¹⁸ A. ŠKEGRO, 2009b, 209. Škegro, za razliku od drugih autora, ovoj biskupiji pripisuje i Mljet.

¹⁹ J. VUČIĆ, 2017.

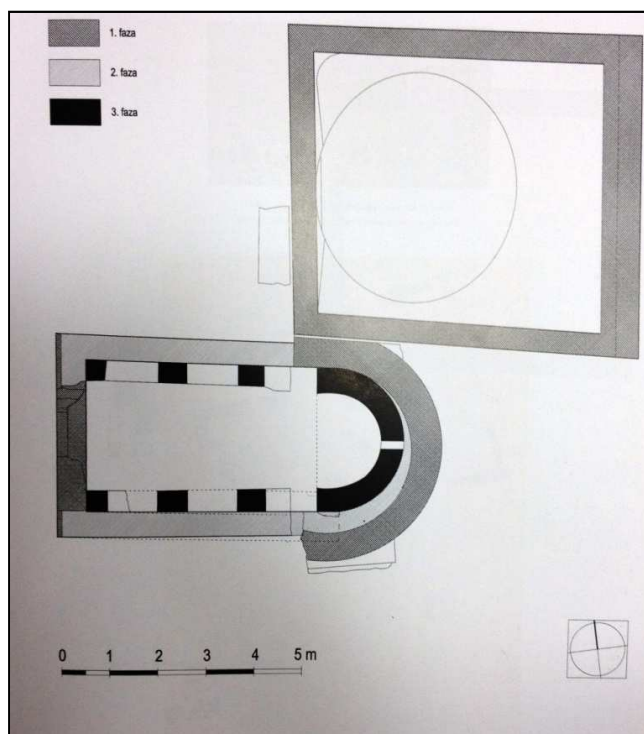
²⁰ J. VUČIĆ, 2017, 525.

3. KATALOG LOKALITETA

3.1. SUŠAC

Otok Sušac nalazi se nešto zapadnije od Lastova. Zbog njegovoga strateškoga položaja na plovnome putu od talijanske obale prema Dalmaciji, bio je naseljen još od prapovijesti.²¹ Povijesni izvori o ovome otoku su skromni. Prvi koji ga spominje je car Konstantin VII. Porfirogenet u kontekstu nepripadanja Neretljanima.²² Prema D. Radiću i Z. Tolji za vrijeme cara Justinijana dolazi do revitalizacije ovog otoka izgradnjom bizantske utvrde.²³

Iznad zaštićene uvale Portić otkrivene su tri faze naseljavanja.²⁴ Iz prve faze potječu ostaci antičke gradnje koji su pripadali vili rustici. Njoj je pripadala velika cisterna koja je još u funkciji. Ostali antički objekti su preslojeni mlađima te su neki iskorišteni u fortifikacijske svrhe. Na većem dijelu lokaliteta je pronađena keramika koja se datira od I. - VI. stoljeće.²⁵ U drugoj fazi dolazi do izgradnje crkvice koja se na svom sjevernom dijelu s apsidom naslanja na cisternu. Radi se o jednobrodnoj longitudinalnoj crkvi s polukružnom apsidom koja se nalazila unutar utvrde.



Slika 2: Tlocrt crkve i cisterne s fazama izgradnje (prema: D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 173.)

²¹ C. FISKOVIĆ, 1966, 87.

²² D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 159.

²³ D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 160.

²⁴ D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 160.

²⁵ D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 161.

Ispred ulaza otkriven je oštećeni kapitel koji je ukrašen biljnim ornamentima. Sa Sušca potječe i ploča sa urezanim Konstantinovim monogramom unutar kružnice, koja se danas nalazi uzidana u kuću obitelji Oreb u Veloj Luci.



Slika 3: Ploča s Konstantinovim monogramom (lijevo) i kapitel (desno)

(prema: D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 170-171.)

Crkva se datira u VI. stoljeće.²⁶ Izgradnjom utvrde južni i apsidalni zid crkvice, moguće je da su inkorporirani u bedem.²⁷ U posljednjoj fazi, početkom XVII. st., crkva se obnavlja s tri para lezena te polukružnom apsidom koja se upisuje unutar starije građevine.²⁸ Ova obnova se može vezati uz benediktince koji su se možda doselili nekoliko desetljeća ranije i osnovali svoju monašku nastambu.²⁹

²⁶ D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 161.

²⁷ D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 162.

²⁸ D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 163.

²⁹ D. RADIĆ, Z. TOLJA, 2010, 163; C. FISKOVIĆ, 1966, 88.

3.2. LASTOVO

Lastovo pripada skupini južnodalmatinskih otoka te se nalazi oko 12 nm južno od Korčule. Kao i svi ostali mu susjedni otoci u prapovijesti je bio naseljen Ilirima. Tom vremenu, zbog karakterističnog ilirskog sufiksa –est, se pripisuje i njegov najstariji spomen imena *Ladesta* ili *Ladeston* koji se nalazi kod grčkog geografa Teopompa (IV. st. pr. Kr.) a njegovi su se stanovnici nazivali *Ladestanos*.³⁰ Nakon što ga Rimljani zauzimaju u I. st. naziv *Ladestris* ostaje u latiniziranom obliku što je vidljivo na Tabuli Peutingeriani te mu daju novo ime „Augusta insula“ – carski otok.³¹ Današnji oblik imena Lastovo nastaje u X. st. koje je zabilježeno u djelu bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta.

Najstariji tragovi života na otoku pronađeni su u špilji Rači i špilji Puzavici te su uočene brojne gradine i gomile. Kada Rimljani osvajaju Dalmaciju počinju se naseljavati i na području Lastova. Rimski ostaci se nalaze na čitavom otoku, no glavno antičko naselje je niknulo u Ublima, mjestu na samoj obali.³²

Prva arheološka istraživanja antičkog naselja Ubli proveli su talijani P. Marconi 1933. god. te E. Galli.³³ Iskapanja su započela zbog izgradnje tvornice sardina no njenom izgradnjom je nepovratno uništena većina nalaza. Marconi je tada pronašao brojne zgrade gospodarske namjene kao što su žitna skladišta, mlinice, cisterne, tijeskovi za grožđe i masline te stambene prostore. Na temelju pronađenih ostataka zaključeno je da se radi o luci preko koje se trgovalo uljem i vinom.

Lokalitet u Ublima se sastojao od stambenog i gospodarskog kompleksa te starokršćanske bazilike. Većina pronađenih građevina su se nalazila duž komunikacije koja je vodila iz naselja prema poljima. Naselje je nastalo najvjerojatnije u I. st. za vrijeme cara Augusta. Tome u prilog govore: način zidanja otkrivenih objekata i nalazi novca.³⁴ Da se radi o vili gospodarske namjene svjedoči i pronalazak prostorije (25 x 15 m) u kojoj su pronađeni ostaci masivnog tijeska – „skladišta za preradu i čuvanje vina za izvoz“. Sjeverno od ove prostorije pronađen je *in situ* rimski sarkofag s poklopcem. U većini prostorija pronađeni su brojni ulomci keramike kao što su: tegule, amfore, tanjuri, posude, lucerne. Ovi predmeti svjedoče o kulturi stanovanja tadašnjih stanovnika. Interesantan nalaz predstavlja kasnoantička amfora sa pougljenim ostacima žitaricama datiranih analizom C14 između 380. i

³⁰ C. FSKOVIĆ, 1966, 5.

³¹ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 197.

³² J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 197.

³³ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 197. (vidi: P. MARCONI, *Antichità de Lagosta*, 1936, 3-27.; E. GALLI, *Lagosta – Nuove scoperte archeologiche nell'isola*, 1938, 104-114.)

³⁴ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 198. (po P. MARCONI, 1936, 9-14.); M. BONAČIĆ MANDINIĆ, 2001.

410. godine.³⁵ Iz kasnoantičkog sloja potječe i afrički tanjur sa utisnutim Konstantinovima monogramom.³⁶

Za vrijeme Marconijevih istraživanja unutar vile rustike otkrivena je prostorija koja je bila ukrašena figuralnim podnim mozaikom sa prikazom dupina.³⁷ Sastojala se od dvije pravokutne prostorije. U sjevernoj se nalazio bazen za kupanje čiji je pod bio prekriven mozaikom s prikazom dupina. Većina otkrivenih zgrada je imala gospodarsku namjenu no neke prostorije, kao što je ova, su vjerojatno služile za stanovanje no ne trebalo isključiti i njihov javni karakter.³⁸

Za vrijeme revizijskih istraživanja u kasnoantičkom sloju je pronađeno 5 komada novca. Dva su rimska iz IV. st. te predstavljaju uobičajen nalaz; jedan je Maksimijanov folis iz kovnice u Akvileji, a za drugog se ne zna kome pripada zbog lošeg stanja sačuvanosti. Treći novčić je rjeđi - bizantski nalaz iz VI. st.; folis Justina II. (565. - 578. god.) iz maloazijske kovnice u Kiziku. Preostala dva novčića predstavljaju jako rijedak nalaz i datiraju se u IX. st.; jedan je miliaresion Mihajla I. i Teofilakta iz Kovnice u Konstantinopolu te predstavlja jedini takav primjer ovog cara na hrvatskoj obali³⁹; drugi je solid cara Teofila iz kovnice u Konstantinopolu, predstavlja iznimno rijetku emisiju zlatnika koji su kovani prigodom krunjenja Konstantina za careva suvladara, oko 830. godine kada je dobio titulu despotes, ovi je novac predviđen da se dijeli prilikom ceremonija.⁴⁰

Crkva sv. Petra je u potpunosti istražena 1933. godine pod vodstvom P. Marconija. O njoj su opširnije pisali P. Marconi, C. Fisković, I. Fisković i J. Jeličić Radonić.⁴¹ Za vrijeme Marconijevog istraživanja njezini zidovi su bili sačuvani do visine od 2 m nakon čega su porušeni i upotrijebljeni za gradnju ogradnog zida crkve. Tada je nepovratno uništena i ranosrednjovjekovna crkva koja se bila smjestila unutar svetišta starokršćanske crkve. Tijekom revizijskih istraživanja zidovi su zatečeni samo u temeljima.

³⁵ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 204.

³⁶ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 205.

³⁷ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 198.

³⁸ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 216.

³⁹ M. BONAČIĆ MANDINIĆ, 2001, 221.

⁴⁰ M. BONAČIĆ MANDINIĆ, 2001, 224. (prema: C. MORRISSON – Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, II, Paris 1970, 514.)

⁴¹ vidi: P. MARCONI, 1934; C. FISKOVIĆ, 1966; I. FISKOVIĆ, 1980; J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001.



Slika 4: Crkva sv. Petra nakon konzervatorskih radova (prema: J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2001, 214.)

Nastala je uz samu morsku obalu u sklopu nekadašnjeg antičkog naselja. Južnim zidom je bila prislonjena uz sam brijeg. Crkva je jednobrodna sa polukružnom apsidom i subselijom. Apsida je bila ojačana kontraforima. O dugoj upotrebi same crkve govori popravljanje ili dozidavanje čime se stvorio oblik polukružne apside upisane u trapez. Ovakvi tipovi apside u našim krajevima se pojavljuju dolaskom bizantske uprave u VI. st.⁴² Sa sjeverne strane se nalazio narteks sa pilonima kroz koji se dolazilo do glavnog ulaza u samu crkvu. Bočno smješteni ulaz je uvjetovan samim njenim položajem. S južne strane se nalaze četiri prostorije od kojih su dvije direktno komunicirale s crkvom. Treća, najzapadnija, imala je svoj vlastiti ulaz te su u njoj pronađeni sarkofazi i zidani grobovi te je imala cemeterijalni karakter. Uz sam ulaz najistočnije prostorije, koja je smještena uz apsidu, pronađen je jedan zidani grob dok je drugi bio u SZ kutu narteksa.⁴³ Na padinama brijega gdje se nalazio južni dio crkve otkriveno je nekoliko rimskih grobnica pa na temelju tog otkrića E. Galli pretpostavlja da se tu nalazila nekropola antičkog naselja.⁴⁴

Svetište crkve je bilo odvojeno oltarnom ogradom u obliku slova Π. Od nje je ostala u potpunosti sačuvana samo baza i neki ulomci pilastara i pluteja. Unutar samog svetišta nalazio

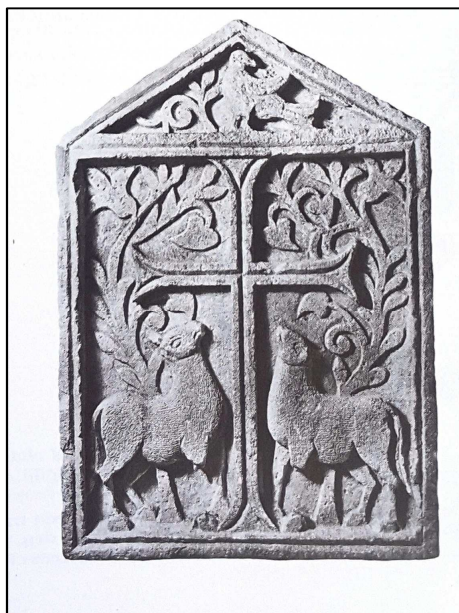
⁴² I. FISKVIĆ, 1999, 71.

⁴³ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 211. (po: P. MARCONI, 1936.)

⁴⁴ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001 (po: E. GALLI, 1938, 104-114.)

se oltar klasičnog tipa – stol s 4 stupića koji su nosili menzu.⁴⁵ Od njega je ostalo sačuvano samo ulomak kapitela oltarnog stupića s geometriziranom biljnom ornamentikom.

Najzanimljiviji nalaz predstavlja reljef koji je stajao nad ulaznim vratima. Radi se o pravokutnom reljefu sa trokutastim zabatom. U sredini se nalazi križ između dvije ovce a u pozadini stilizirane bršljanove grane – simbol vječnoga života. Unutar zabata se nalazila golubica. Datira se u VI. st.⁴⁶ Reljef se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru.



Slika 5: Reljefni ukras iznad crkvenih vrata (prema: N. CAMBI, 2002, 279.)

Na osnovu skulpture crkva se datira u VI. st. no možda je izgrađena i ranije što bi značilo da je u VI. st. možda došlo do naknadne promjene crkvenog namještaja.⁴⁷

Crkva sv. Petra u literaturi se uspoređuje sa crkvom sv. Stjepana u Barama kod Stona. Razlog je taj što se nad ostacima starokršćanske crkve unutar prezbiterija podignula manja ranosrednjovjekovna crkvice s čime se htjelo postignuti tradicija zadržavanja kultnog mjesta.⁴⁸ Titulari su najvjerojatnije preneseni na ranosrednjovjekovne crkve.⁴⁹

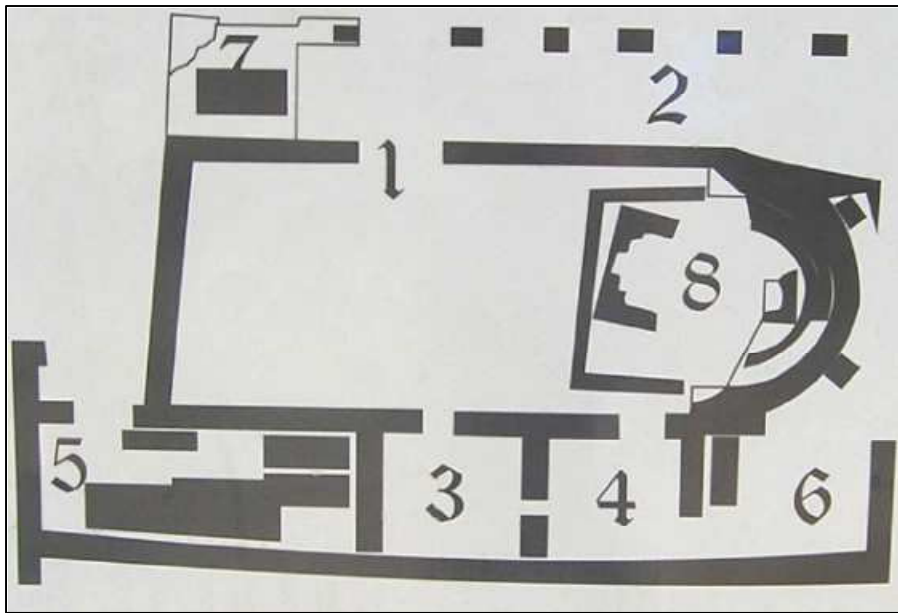
⁴⁵ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 210.

⁴⁶ N. CAMBI, 1969, 86-87; N. CAMBI, 2002, 278-279.

⁴⁷ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 211.

⁴⁸ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 2001, 210.

⁴⁹ J. VUČIĆ, 2012, 333.



Slika 6: Tlocrt crkve sv. Petra u Ublima (prema: K. REGAN, B. NADILO, 2006, 940.)

3.3. KORČULA

Otok Korčula je najveći otok južnodalmatinske otočne skupine. Njegov smještaj neposredno uz poluotok Pelješac predstavlja njegov prirodni produžetak. Kontrola tako važnog pomorskog puta je bila od posebnog značenja kroz povijest. Zapadni dio je pučinski izoliran od ostalih otoka. Izvršni položaj otoka odredio je njegovu glavnu zadaću – kontrolu ovog djela Jadrana. Materijalni dokazi iz prapovijesnih vremena su pronađeni na čitavom otoku. Definitivno, najvažniji prapovijesni lokalitet je Vela Spilja koja se smjestila na zapadnom djelu otoka čije početke naseljavanja možemo pratiti od gornjeg paleolitika.⁵⁰ U VI. st. pr. Kr. za vrijeme grčke kolonizacije Korčula nije ostala po strani. Tada se osniva knidska kolonija koja još nije ubicirana no spominju je 3 antička izvora: Pseudo Skilak, Strabon i Plinije Stariji. U drugom valu grčke kolonizacije, u III. st., osniva se isejska kolonija u Lumbardi koja je potvrđena pronalaskom psefizme. Porazom Ilirske države od strane Rimljana 167. god. pr. Kr. otok potpada pod njihovu vlast međutim tek Oktavijanovim osvajanjem 35.-33. god. pr. Kr. Rimljani u potpunosti preuzimaju vlast.⁵¹

Starokršćansko graditeljstvo na otoku Korčuli nije poznato. Raspolažemo samo s informacijama o sporadičnim nalazima ulomaka kamene plastike starokršćanskih obilježja. Budući da je Korčula najveći otok južnodalmatinskoga područja i u kasnoantičko je doba sigurno bila gusto naseljena nedostatak starokršćanske plastike i građevina je teško objasniti.

U jednoj od uvala velolučkog zaljeva nalazi se i crkvice **sv. Ivana na Gradini**. U ogradnome je zidu pred crkvom pronađen uzidani fragment starokršćanskoga kapitela. Ostaci crkve kojoj je mogao pripadati najvjerojatnije se nalaze ispod današnje crkvice. Možda je s nje mogao biti i prenesen titular na postojeću kasnosrednjovjekovnu crkvicu. Značajan je i Farlatijev zapis, bolje reći predaja, koja spominje da se na tom mjestu nekoć nalazio benediktinski samostan s crkvom, koji je porušen u srednjem vijeku.⁵² Ukoliko je takav navod utemeljen, tada bi se moglo raditi o maloj samostanskoj zajednici na istaknutom strateškom položaju, slično situaciji na otočiću Majsanu, o kojemu će biti riječ u nastavku rada.⁵³

⁵⁰ B. ČEČUK-D. RADIĆ, 2005.

⁵¹ I. BORZIĆ, 2007, 59-68.

⁵² I. BORZIĆ, 2007, 313.

⁵³ I. BORZIĆ, 2007, 313.

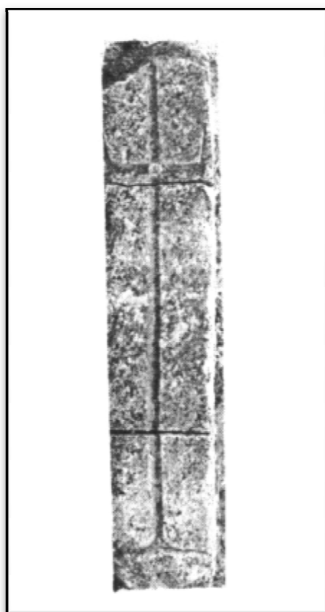


Slika 7: Starokršćanski kapitel uzidan u ogradu kod crkve sv. Ivana na Gradini (prema: I. BORZIĆ, 2007, 357.)

Godine 1969. prilikom istraživanja predromaničke crkve **sv. Kuzme i Damjana u Zablacu** na zapadu Korčule (ujedno i jedine dosad otkrivene predromaničke crkve na čitavom otoku), otkriveno je nekoliko ulomaka starokršćanske kamene plastike.⁵⁴ Ti su fragmenti bili ugrađeni u ranosrednjovjekovnu crkvu i to na vidljivim i značajnim mjestima, kao svojevrzne relikvije. Na samome je ulazu u crkvu bio ugrađen ulomak pilastra oltarne ograde s uklesanim križem, a dva su fragmenta oltarne menze bila ugrađena ispod oltara. Premda se uokolo crkve nalaze brojni ulomci keramike i tegula, zidovi starokršćanske crkve nisu otkriveni. Pilastar odaje stilsko obilježje salonitanskih radionica VI. stoljeća.⁵⁵

⁵⁴ I. FISKOVIĆ, 1980, 234; I. BORZIĆ, 2007, 311.

⁵⁵ I. FISKOVIĆ, 1980, 234.



Slika 8: Ulomak starokršćanskoga pilastra koji je bio uzidan u ranosrednjovjekovnu crkvu sv. Kuzme i Damjana u Zablaću (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 236.)

Vrlo je vjerojatno da se starokršćanska crkva nalazila u neposrednoj blizini lokaliteta i da je predromanička preuzela njezin titular.⁵⁶ Titular sv. Kuzme i Damjana posebno je čest u Justinijanovo doba, a smatra se da su ih posebno štovali vojnici, kojima je čudotvorna liječnička pomoć svetačke braće često bila potrebna.⁵⁷

Ulomak starokršćanskoga stupa oltarne ograde uzidan je i u **Gospinu crkvu u Žrnovu** (Prvo selo), nekoliko kilometara od grada Korčule. Riječ je o mramornom stupu s uklesanim križem starokršćanskih stilskih osobina. Kao i kod crkve sv. Kuzme i Damjana u Zablaću, ovaj je ulomak kao svojevrsna relikvija ugrađen u noviju, u ovom slučaju baroknu crkvu, kao uspomena na stariju, porušenu građevinu. Igor Borzić pretpostavlja da se starokršćanska crkva možda nalazi ispod obližnje kasnosrednjovjekovne crkve sv. Martina.⁵⁸

⁵⁶ I. BORZIĆ, 2007, 310.

⁵⁷ B. MIGOTTI, 1998, 148-149.

⁵⁸ I. BORZIĆ, 2007, 308.



Slika 9: Ulomak starokršćanskoga stupa iz apside barokne Gospine crkve u Žrnovu (prema: I. BORZIĆ, 2007, 357.)

Lokalitet čiji toponim upućuje na postojanje starokršćanskih nalaza je **Potirna - Mirje** na zapadnoj strani otoka. Već krajem IX. st. V. Vuletić-Vukasović i F. Radić spominju ostatke antičke arhitekture te kasnoantičku nadsvođenu grobnicu nad kojom se je nalazila ploča sa urezanim križem unutar kružnice. Takve grobnice su se u starokršćanskom vremenu nalazile uz crkve.⁵⁹ Nažalost, ta ploča je danas izgubljena. Svi pronađeni nalazi kao npr. hram Venere Pelagije, epigrafski natpisi, ostaci fresko slikarstva, sarkofazi, nadsvođene grobnice te brojni ulomci keramike dokazuju kontinuitet naseljavanja ovog mjesta.

Igor Fisković navodi i vijest o postojanju „piscine starokršćanske bazilike“ u **Mirju** kod Vele Luke na položaju **Bradat**, ali i da je riječ o neprovjerenoj informaciji.⁶⁰ Ovaj lokalitet se nalazi u samoj blizini uvale Gradine te mu je ona mogla služiti kao luka. Na položaju su primijećeni ulomci kasnoantičke keramike, ostaci arhitekture i brojni novčići koji su nažalost danas izgubljeni. Sa ovog lokaliteta potječe i jedan sačuvani epigrafski natpis te postoji mogućnost da ih je bilo još barem dva no to je zasad sve što se može reći o ovome lokalitetu.⁶¹

⁵⁹ I. BORZIĆ, 2007, 314.

⁶⁰ I. FISKOVIĆ, 1980, 234.

⁶¹ I. BORZIĆ, 2007, 97.

3.4. PELJEŠAC

Geografski položaj poluotoka Pelješca bitno je utjecao na njegovu arheološku sliku koju poznajemo danas. Taj je poluotok prirodni most između bliskih otoka i kopnenog dijela kojim dominira ušće rijeke Neretve. Plovidbeni put uz istočnojadransku obalu i rijeku Neretvu značajni su prometni pravci tijekom čitavog prapovijesnog, antičkog i srednjovjekovnog razdoblja i upravo su oni omogućili kontinuirani i osebujni život kojega je Pelješac imao kroz povijest.

Najranija arheološka svjedočanstva o životu na Pelješcu datiraju iz neolitika. Nalazi iz špilja Gudnje na Poraču, između Punikava i Česvinice, Spile na Kopinju kraj Gornje Nakovane i Prnčeve spile na Zabradi poviše Trstenika, pa i nekih drugih lokaliteta, ukazuju na kontinuitet života kroz rani, srednji i mlađi neolitik (*impresso, danilska i hvarska kultura*).⁶² Brončano i pogotovo željezno doba karakterizira zauzimanje visokih gradinskih položaja i podizanje mnogobrojnih grobnih gomila uokolo samih gradina. Uz informacije koje potvrđuju kontinuitet naseljenosti, prapovijesno je razdoblje Pelješca do danas relativno slabo poznato.

U antičkom je razdoblju Pelješac gravitirao rimskoj koloniji Naroni. Dokaz da je pripadao njoj je nalaz epigrafskog nadgrobnog spomenika iz Janjine na kojemu se navode naronitanski magistrati.⁶³ Osnova gospodarskog života na Pelješcu bile su brojne *villae rusticae*, a veliki su značaj sigurno imale i luke. Nijedno antičko naselje nije dosada bilo sustavno istraživano, ali na temelju sporadičnih podataka i površinskih nalaza, utvrđeno je da su središta rimskoga života na Pelješcu bila na području Stona, Dube Stonske, Brijeste, Sresera s Osobljavom i Janjinom, Popove luke, Trpnja, Vignja, Orebića i Žuljane.⁶⁴ Svjedočanstvo rimske vlasti te potvrda da je pripadao naronitanskom ageru su i tragovi rimske centurijacije Stonskoga polja koju je prvi uočio M. Zaninović.⁶⁵

Zbog nesigurnih prilika u IV. st. primjetno je ponovno zaposjedanje istaknutih uzvišenih položaja. Na Peuntigerovoj karti zabilježen je *Turris Stagno* koja, po Zaninoviću, predstavlja antičku osmatračnicu na brdu Stari grad iznad Stona.⁶⁶ Dobar primjer predstavlja i Gradina nad Žalom kod Trpnja, koja je u VI. stoljeću podignuta za obranu i nadzor plovidbe Neretvanskim kanalom.⁶⁷ Upravo od tada možemo pratiti i prve nalaze koje vezujemo uz

⁶² I. FISKOVIĆ, 1976; N. PETRIĆ, 1980.

⁶³ I. BORZIĆ, 2007, 78. (prema: M. GLAVIČIĆ, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije – doktorska disertacija*, Zadar, 2002, 420.)

⁶⁴ I. FISKOVIĆ, 1976, 52-73.

⁶⁵ M. ZANINOVIĆ, 1970.

⁶⁶ I. BORZIĆ, 2007, 79. (prema: M. ZANINOVIĆ, *Antička osmatračnica kod Stona*, Situla 14/15, Ljubljana, 1974, 163-172.)

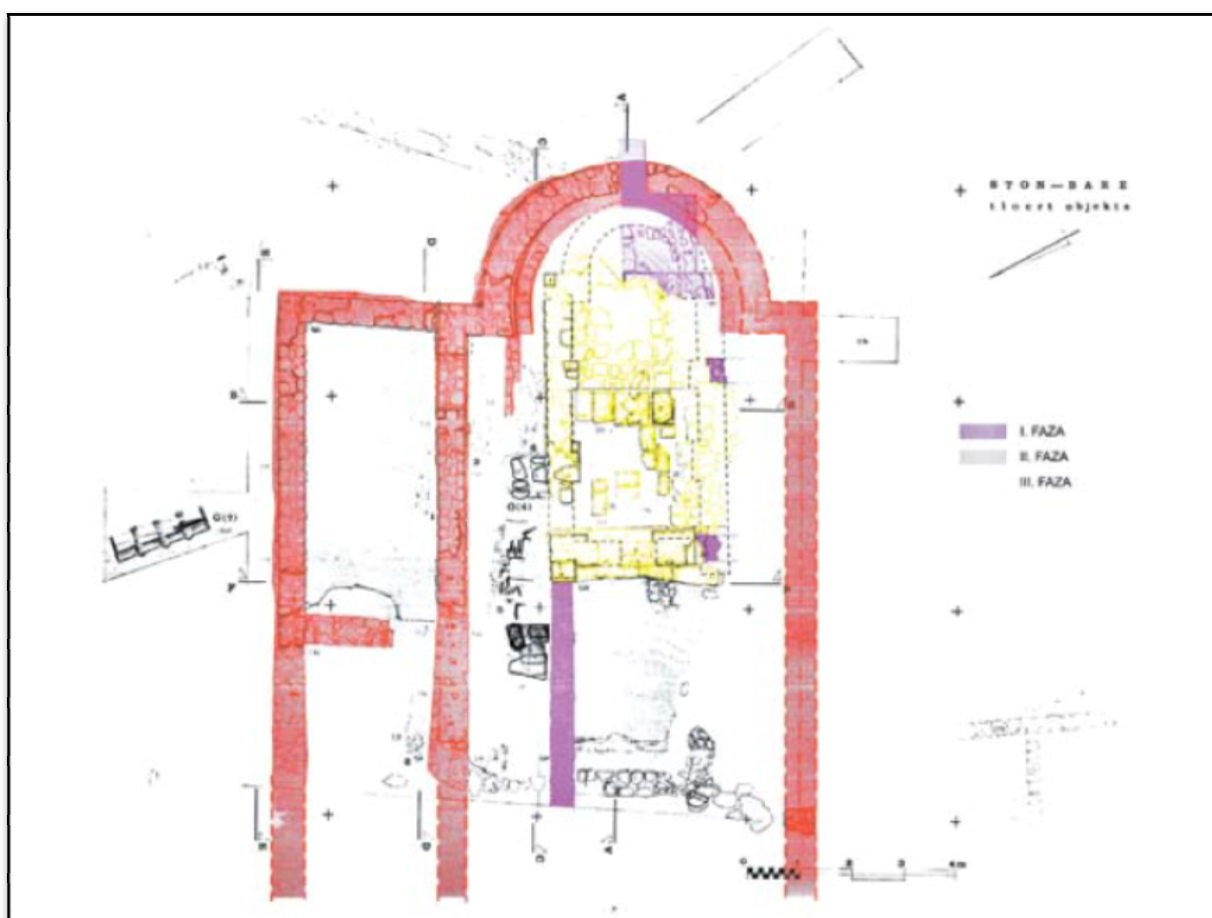
⁶⁷ I. FISKOVIĆ, 1976, 67.

postojanje starokršćanskih crkava. Ti se podaci uglavnom odnose na tek zabilježene crkve ili samo na indicije o njihovom postojanju, dok jedino crkva sv. Stjepana u Barama djelomično istražena i objavljena. Antičko ime Stona (*Stagnum ili Stamnes*) sačuvan je u „Kozmografiji“ Anonimnog Ravenjanina iz VII. st. U srednjem vijeku Ston postaje središte Zahumlja. Tada dolazi do brojnih pregradnji na starokršćanskim crkvama što govori o važnosti naselja dok je većina njih propala ili oslabila.

3.4.1. Crkva sv. Stjepana u Barama u Stonskom polju

Lokalitet je poznat od 1933. godine, kada je gimnazijski profesor Frano Vlašić slučajno pronašao kapitel ukrašen križevima i palmetama. Pet godina kasnije mu je Ejnar Dyggve, prilikom proputovanja kroz Ston, rekao da je riječ o ranokršćanskom kapitelu. Spomenuti je profesor nekoliko godina kasnije poduzeo iskopavanja, kojima je pronašao više zidova crkve. Svoje je rezultate, ali bez ikakvih nacрта, objavio 1957. godine.⁶⁸ Titular sv. Stjepana Vlašić je pronašao u zapisima stonskog župnika Ive Borgozija iz popisa 1747. godine.⁶⁹

Crkvu je istraživala Spomenka Petrak između 1967. i 1969., a rezultate tih istraživanja donijela je Romana Menalo 2009. godine.⁷⁰



Slika 10: Tlocrt crkve sv. Stjepana u Barama (prema: R. MENALO, 2009, 271). Ljubičastom su bojom označeni zidovi *villae rusticae*, crvenom starokršćanska crkva, a vidljiva je i ranosrednjovjekovna crkva na prostoru prezbiterija i istočne polovice broda.

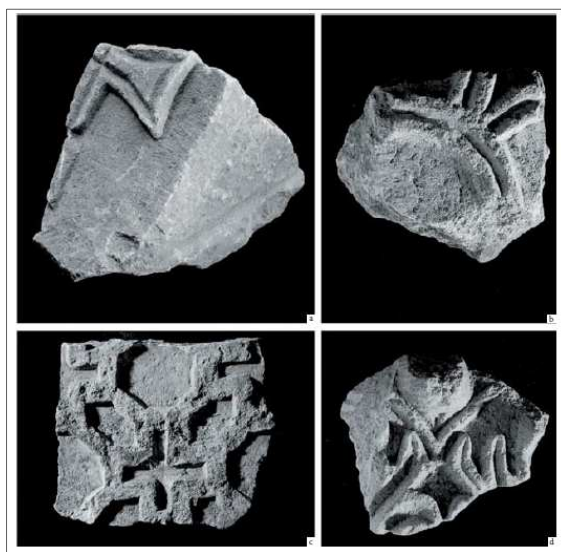
⁶⁸ F. VLAŠIĆ, 1957.

⁶⁹ F. VLAŠIĆ, 1957, 95.

⁷⁰ R. MENALO, 2009.

Pregledom tlocrtne i druge dokumentacije, izdvojene su tri graditeljske faze. Prva je antička, koja je prethodila izgradnji crkve. Njoj pripadaju paralelni zidovi orijentacije sjever – jug, zid istok – zapad, koji ih siječe pod pravim kutom, te pregradni zid ispod zapadnog dijela poda u brodu starokršćanske crkve. Glavni kriterij pri kronološkom određivanju ovih zidova bila je njihova dubina, jer su ti zidovi ipak nešto niže utemeljeni od onih starokršćanskih i srednjovjekovnih. Zbog nalaza žrvnja i kamenih posuda s ručkama, pretpostavlja se da su ovi zidovi trag antičke *villae rusticae*.⁷¹

Druga faza pripada izgradnji starokršćanske crkve. Crkva sv. Stjepana pripada složenim bazilikama naronitanskoga područja s jednim brodom, apsidom (izvana polukružnog, iznutra potkovastog oblika), subselijem i pravokutnim prezbiterijem.⁷² Zidovi su joj bili sačuvani u visini od oko pola metra od temeljne stope. Crkva nije pravilno orijentirana, što je vjerojatno uvjetovano mikrotopografskim osobitostima. Njezina ukupna dužina iznosi 12,9 m, a širina 10,3 m. Postojanje kamene oltarne ograde potvrđuju nalazi ulomaka pluteja i pilastara. Jedan je ulomak pluteja ukrašen motivom riblje ljuske, a blisku mu analogiju pronalazimo u crkvi sv. Petra u Stonskom polju i na otočiću Lučnjaku u Pelješkom kanalu.⁷³ Također, pronađen je i fragment imposta ukrašen latinskim križem s proširenim hastama.



Slika 11: Nalazi starokršćanske kamene plastike (prema: R. MENALO, 2009, 266.)

⁷¹ R. MENALO, 2009, 274; J. VUČIĆ, 2012, 96-97.

⁷² R. MENALO, 2009, 274.

⁷³ I. FISKOVIĆ, 1980, 235; R. MENALO, 2009, 276.

Uvriježena je datacija ove crkve u VI. stoljeće, ponajprije zbog nalaza kamene skulpture.⁷⁴ Također, titular sv. Stjepana prvomučenika postao je vrlo popularan u Rimu tijekom V. stoljeća, a u Dalmaciju se proširio osnivanjem najstarijih samostanskih zajednica u VI. stoljeću.⁷⁵ Izgradnju ove crkve možda možemo povezati s novonastalim okolnostima nakon dvaju salonitanskih sabora 530. i 533. godine i reorganizacije dalmatinske crkvene uprave.⁷⁶ Kako god, ova je crkva bila na teritoriju Naronitanske biskupije, na području naselja Stamnuma, današnjega Stona. Detaljnije o njezinom kontekstu svjedoče nalazi pokretnog materijala s iskopavanja, ali i grobovi pronađeni unutar i uokolo crkve.

Ukupno je pronađeno sedam grobova. Tri su opisana, i za njih znamo da im je grobna konstrukcija izrađena od tegula i imbreksa, čestog kasnoantičkog načina pokapanja. Uz pokojnike nije bilo pokretnih nalaza. Grobovi uz crkvu svjedoče da je crkva sv. Stjepana pripadala omanjem naselju na obroncima Stonskog polja. Grobovi su vjerojatno istovremeni s izgradnjom crkve, ili nešto mlađi od nje.

Od pokretnih nalaza spomenuti su ulomci amfora i glazirane keramike, datacije od II. do IV. stoljeća.⁷⁷ Također, iskopavanjem su pronađeni i novci Dive Faustine (umrla 140. godine) te Klaudija II. (268. - 270. god.), ali danas su izgubljeni.



Slika 12: Kasnoantički grobovi pred crkvom sv. Stjepana (prema: R. MENALO, 2009, 265.)

U trećoj je graditeljskoj fazi podignuta ranosrednjovjekovna crkva. Za razliku od crkava sv. Mandaljene na Gorici i sv. Petra i sv. Ivana Evanđelista u Stonskom polju, ovdje

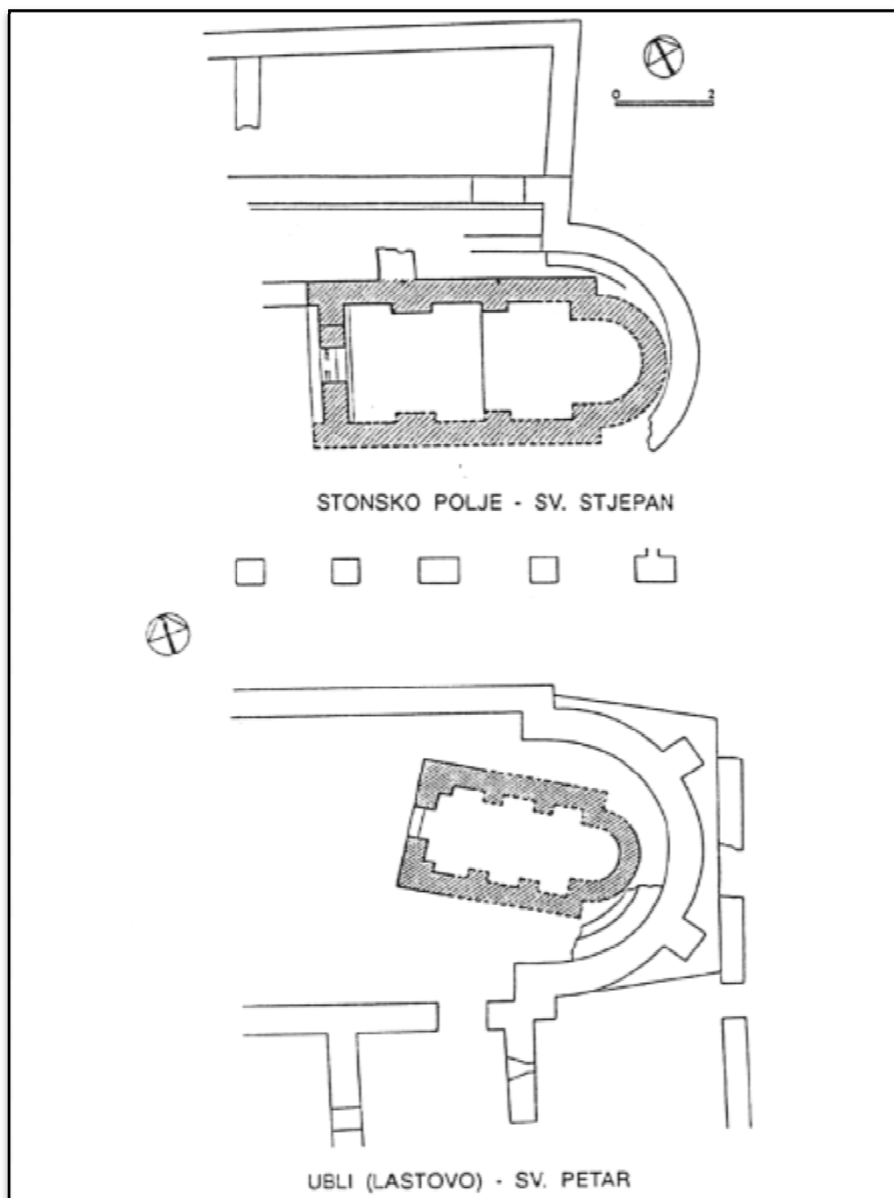
⁷⁴ P. CHEVALIER, 1995, 195.

⁷⁵ T. MARASOVIĆ, 2008, 178.

⁷⁶ Vidi: A. ŠKEGRO, 2009; R. DODIG, 2008.

⁷⁷ R. MENALO, 2009, 271.

nije riječ o nadogradnji starokršćanskih temelja. Ranosrednjovjekovna crkva je podignuta na području srednjeg broda i prezbiterija starokršćanske crkve, ali u znatno manjim dimenzijama, slično crkvi sv. Petra u Ublima na Lastovu. Izgrađena je vjerojatno u prvoj polovici X. stoljeća i pripadala je Stonskoj ili Zahumskoj biskupiji, koja se već od 877. godine spominje kao sufragan Splitske metropolije u sastavu tadašnje kneževine Zahumlje.⁷⁸



Slika 13: Usporedba tlocrtne situacije sv. Stjepana u Barama i sv. Petra u Ublima (prema: R. MENALO, 2009, 275.)

⁷⁸ V. LUPIS, 2000, 15; R. MENALO, 2009, 279.

3.4.2. Crkva sv. Mandaljene na Gorici u Stonskom polju

Crkva sv. Mandaljene nalazi se na uzvisini Gorici usred Stonskog polja. Riječ je o prilično dugačkoj longitudinalnoj jednobrodnoj bazilici s potkovastom polukružnom apsidom i prostranim trapezoidnim nartekсом. U nartekсу je pronađen sarkofag s poklopcem na dvije vode s prikazom križa u kružnici solinskog podrijetla.⁷⁹



Slika 14: Sarkofag iz nartekса crkve

Crkva nije imala bočne prostorije. Tijekom srednjeg vijeka doživljava značajne preinake, pa je rekonstrukcija tlocrta starokršćanske faze donekle upitna.⁸⁰ Starokršćanska je apside vjerojatno bila jednakih dimenzija kao i srednjovjekovna. Tragovi oltarne ograde naziru se u ostacima baze monolitnih ploča pluteja. Po sredini srednjeg broda nalazilo se malo uzvišenje za koje se pretpostavlja da se radi o ambonu.⁸¹ U srednjovjekovnoj su fazi značajno sužena zapadna vrata, jer je prolaz bio stiješnjen između nosača dograđenog zvonika.⁸² Crkva je, također, dvoredom pravokutnih pilona preuređena u tri broda, prema tipičnom ukusu 1. pol. IX stoljeća (sv. Marija u Biskupiji, sv. Marta u Bijaćima, sv. Marija u Koljanima, crkva u Žažviću). U završecima bočnih brodova pronađene su ukopane grobnice.

Starokršćanska crkva sv. Mandaljene vjerojatno je nastala na ostacima ranijeg, antičkog graditeljskog sklopa, slično crkvi sv. Stjepana u Barama.⁸³ Budući da zauzima najistaknutiji položaj u Stonskome polju, ali i zbog njezinih znatno većih dimenzija u

⁷⁹ I. FISKOVIĆ, 1980, 224.

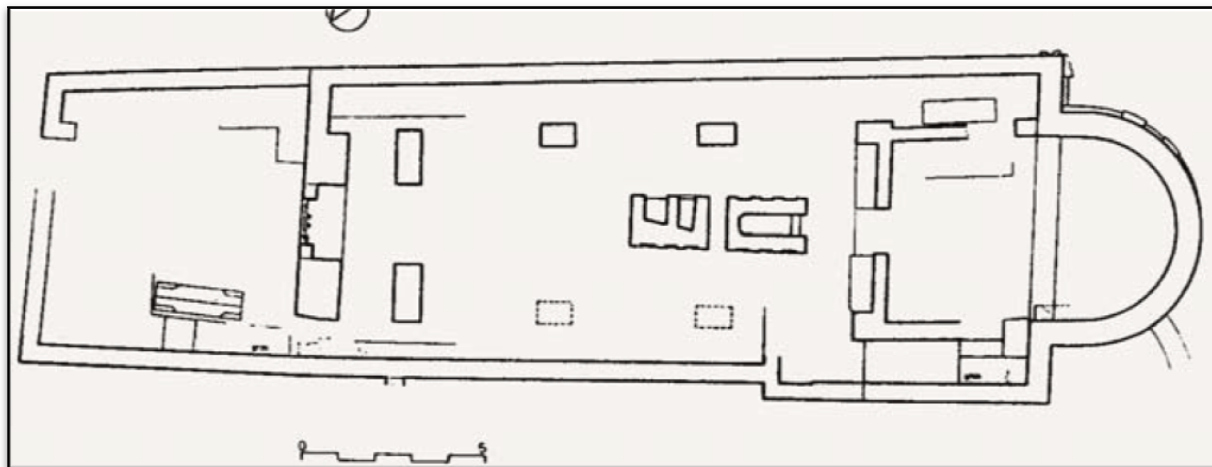
⁸⁰ I. FISKOVIĆ, 1980, 222.

⁸¹ I. FISKOVIĆ, 1980, 223.

⁸² I. FISKOVIĆ, 1980, 224.

⁸³ I. FISKOVIĆ, 1980, 224.

usporedbi s ostalim starokršćanskim crkvama u okolici, može se pretpostaviti da je bila glavna crkva kasnoantičkoga Stannuma.⁸⁴ Okvirno je datirana u VI. stoljeće.

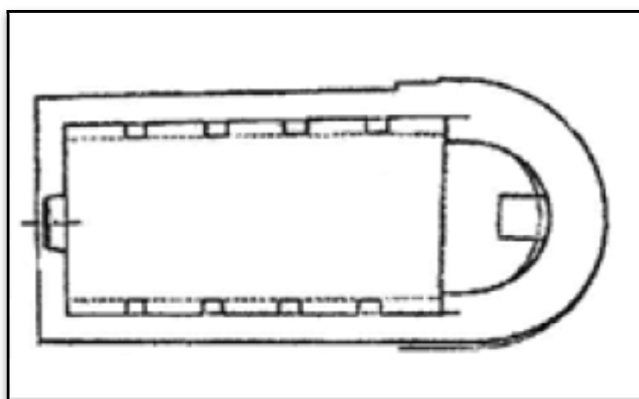


Slika 15: Tlocrt crkve sv. Mandaljene na Gorici (prema: *Hrvati i Karolinzi II*, 337.)

⁸⁴ I. FISKOVIĆ, 1980, 224.; J. VUČIĆ, 2012, 96.

3.4.3. Crkva sv. Ivana Evanđelista u Stonskom polju

Nešto južnije od Gorice, nedaleko od sv. Mandaljene, nalazi se starokršćanska crkva sv. Ivana Evanđelista. Radi se o jednobrodnoj crkvi sa polukružnom apsidom čiji su unutarnji zidovi raščlanjeni nišama. Nad njezinim se ostacima danas nalazi mlađa, novovjekovna crkva, ali se iz njezina tlocrta mogu iščitati osobitosti starokršćanskoga graditeljskog sloga. Apsida mlađe crkve je, prema Igoru Fiskoviću, sjela na stariji zid „koji je lučno obzidava do visine krova“.⁸⁵ Tome u prilog ide i činjenica da je ta eksedra vrlo velikih dimenzija, što najviše upućuje na postojanje starokršćanske crkve. Arheološki je neistražena pa je nemoguće donijeti više informacija.

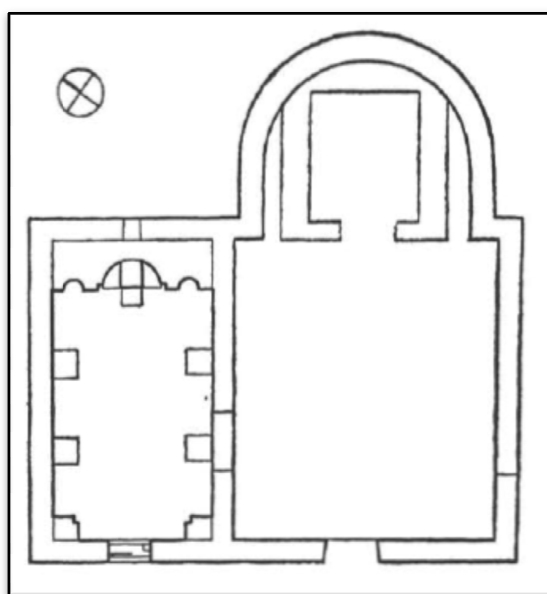


Slika 16: Tlocrt crkve sv. Ivana Evanđelista u Stonskom polju (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 227.)

⁸⁵ I. FISKOVIĆ, 1980, 226.

3.4.4. Crkva sv. Petra na Zamlinju u Stonskom polju

Nalazi se u polju kao i prethodne tri. Radi se o dvobrodnoj građevina memorijalnog karaktera, o čemu svjedoči tlocrtni raspored većega broda.⁸⁶ Riječ je o pravokutnoj prostoriji s velikom potkovastom apsidom unutar koje je u srednjem vijeku sagrađena četvrtasta prostorija. Manji, sjeverni brod s ravnim začeljem, predstavljao je pomoćnu prostoriju u koju se ulazilo sa bočnog zida. Crkva je temeljito preuređena u srednjem vijeku. Tada je manji brod dobio vrata na pročelnom zidu te su umetnuta po 3 pilona uz bočne zidove a u stražnjem dijelu zidani blok sa 3 polukružne niše. Tako je manji brod pretvoren u predromaničku trotravejnu crkvu južnodalmatinskog kupolnog tipa.⁸⁷



Slika 17: Tlocrt starokršćanske crkve sv. Petra na Zamlinju (prema: I. FISKOVIĆ, 1985, 146.)

Ova crkva predstavlja zanimljiv slučaj jer u srednjem vijeku postaje dvojna po uzoru na crkve iz starokršćanskog vremena.⁸⁸ O dataciji građevine u kasnoantičko razdoblje svjedoče malobrojni nalazi kamene plastike, među kojima je najznačajniji ulomak pluteja s motivom riblje ljuske, sličan onome iz crkve sv. Stjepana u Barama.

⁸⁶ I. FISKOVIĆ, 1980, 226; V. LUPIS, 2000, 57.

⁸⁷ V. LUPIS, 2010, 14.

⁸⁸ I. FISKOVIĆ, 1980, 227.



Slika 18: Ulomak pluteja (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 235.)

Specifičnost je sve četiri crkve u Stonskome polju njihov smještaj u slobodnome prostoru, usred polja.⁸⁹ Jedino je crkva sv. Mandaljene izgrađena na blagoj uzvisini, ali također na obradivoj površini. Naravno, problem je nepoznavanje temeljnog rastera antičkog *Stamnuma*. Međutim, izgleda da je osnovano pretpostaviti kako su sve ove crkve izgrađene na privatnom zemljištu uz gospodarske objekte, to jest *villae rusticae*. Zato nije nimalo slučajno da je upravo na području Stonskoga polja, mikroregiji bogate kasnoantičke tradicije, nastalo središte ranosrednjovjekovnoga Zahumlja, koje je, uz Hrvatsku, bilo najmoćnija istočnojadranska sklavinija.

Na ostalom dijelu Pelješca za sada nije potvrđeno postojanje starokršćanske arhitekture, što bi se moglo objasniti nedovoljnom istraženošću. Potrebno je spomenuti vrlo izglednu mogućnost postojanja starokršćanske crkve u Orebiću, na zapadnome kraju Pelješca. Tamo je pronađena starokršćanska ploča s prikazom grčkoga križa unutar kruga koja je ugrađena u trijem crkve od Navještenja.⁹⁰ Za nju se ne zna odakle izvorno potječe a mogla je biti donešena iz samostana na otočiću Majsanu.⁹¹ Međutim, crkva iz tog razdoblja do danas nije pronađena. Još jedan nalaz s tog kraja otoka govori u prilog mogućnosti pronalaska starokršćanske crkve. Radi se o pronalasku sarkofaga sirijskog tipa s ravnim pokrovom u selu Karmen iznad Orebića, za kojeg se isto ne zna sa sigurnošću odakle izvorno potječe.⁹²

⁸⁹ I. FISKOVIĆ, 1980, 231.

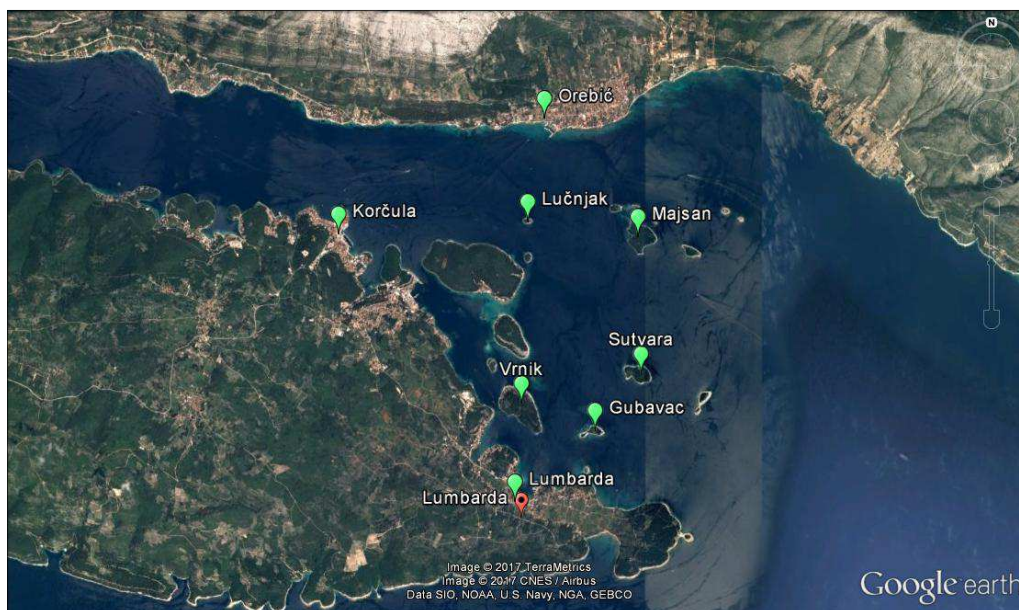
⁹⁰ I. FISKOVIĆ, 1980, 230.

⁹¹ I. FISKOVIĆ, 1980, 230.

⁹² I. FISKOVIĆ, 1980, 230.

3.5. PELJEŠKI KANAL

Istočna jadranska obala predstavljala je sponu između Istočnog Mediterana i Europe a Pelješki kanal se nalazio na toj drevnoj plovidbenoj ruti.⁹³ Arhipelag između Orebića i grada Korčule bio je zasigurno strateški važan, o čemu, između ostalog, svjedoče i nalazi starokršćanskih crkava na otočićima Majsanu, Lučnjaku, Gubavcu i Sutvari.



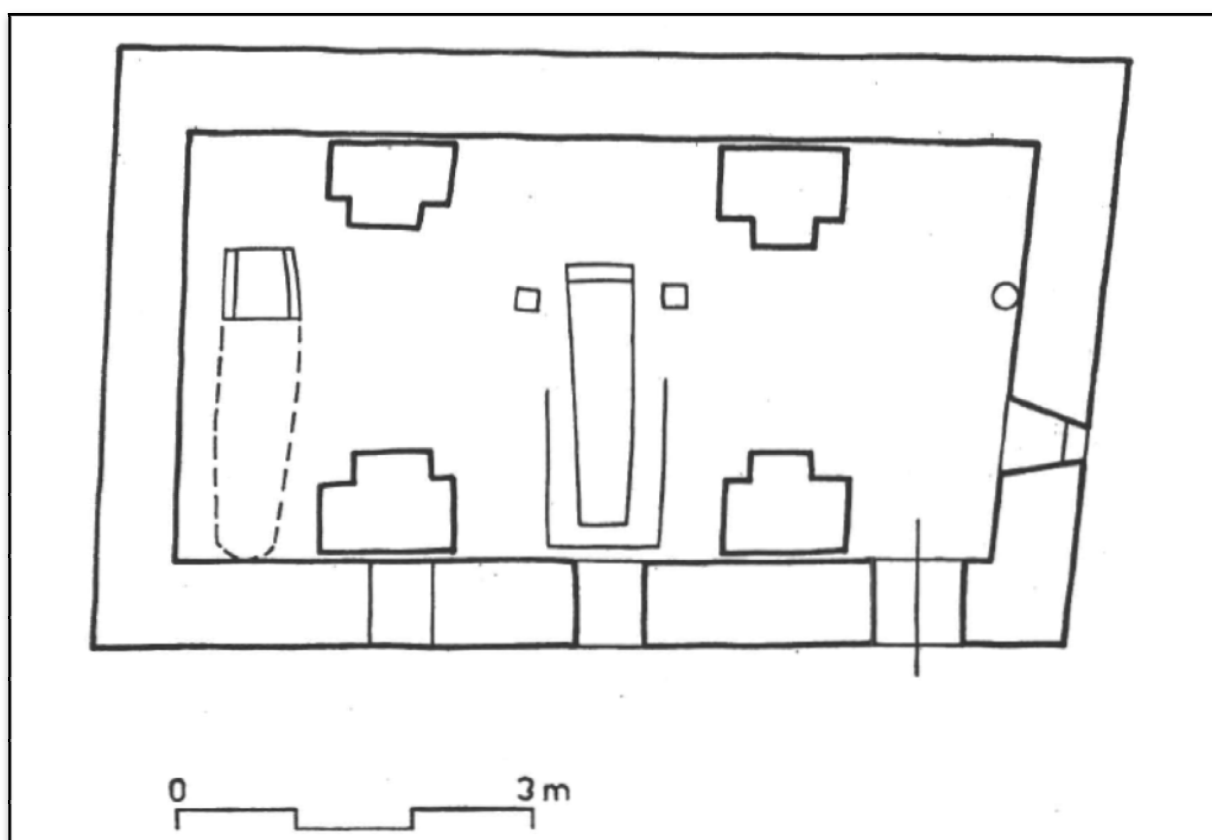
Slika 19: Karta Pelješkog kanala

⁹³ Z. BRUSIĆ, 1993, 223-236.

3.5.1. Majsan

Otočić Majsan je zbog svoje zaštićene luke na zapadnome dijelu, omanje površine obradive zemlje i izvora vode, bio pogodan za život još od prapovijesti. Najraniji nalazi su neolitički kremen i opsidijanski artefakti, koji ne potvrđuju samo naseljenost, nego i drevne kontakte s udaljenijim krajevima.⁹⁴ Arheološka istraživanja vodio je Cvito Fisković od 1962. do 1968. godine.

Najraniji pouzdano utvrđeni ostatci arhitekture pripadaju antičkom gospodarsko-stambenom sklopu zgradi. Na to upućuju nalazi prostorija gospodarske namjene kao što su: torkular za proizvodnju vina i maslinovog ulja te stambene prostorije.⁹⁵ Ova *villa rustica* je raščlanjeni i utvrđeni longitudinalni kompleks koji se pruža pravcem zapad – istok.



Slika 20: Tlocrt starokršćanske memorije na Majsanu (prema: C. FISKOVIĆ, 1983, 73.)

U kasnoantičkom je razdoblju, prema mišljenju C. Fiskovića i I. Fiskovića, čitav kompleks pretvoren u samostan, unutar kojeg je najvažniju ulogu imala memorija.⁹⁶

⁹⁴ C. FISKOVIĆ, 1984, 5.

⁹⁵ C. FISKOVIĆ, 1984, 11.

⁹⁶ Vidi: C. FISKOVIĆ, 1953, 217-240; C. FISKOVIĆ, 1981, 137-162; C. FISKOVIĆ, 1983, 65-87; I. FISKOVIĆ, 1980, 213-256.

Za našu je temu najbitnija starokršćanska memorija, koja je nastala u srcu starijeg gospodarskog sklopa od dvadesetak povezanih prostorija. To je jednostavna pravokutna prostorija prema kojoj su sa više strana bile usmjerene unutarnje komunikacije. U kasnoantičkom je razdoblju preuređena u ceterijalnu kapelu, to jest memoriju. Tada dolazi i do zatvaranja njena dva prozora koja su se nalazila na istočnoj strani. Ulaz u memoriju se nalazio na sjeveroistočnoj strani. Jedna je grobnica bila postavljena u samoj sredini memorije, između četiri „T“ piona, a druga u njezinom južnom dijelu. Obje su bile orijentirane zapad – istok. Sjeverni dio služio je za ulaz, pa u njemu nisu bile ukopane grobnice. Zanimljivo je da je u sjevernom kutu uz ulaz pronađena oveća okrugla stojeća kamenica, za koju Igor Fisković pretpostavlja da bi čak mogla biti krstionica.⁹⁷ U središnjem grobu koji se nalazi između piona nisu pronađene ljudske kosti. Izrazito je pravilno zidan i vrsno ožbukano, a pokrovna mu je ploča bila uklonjena prije arheoloških istraživanja. Također, Igor Fisković spominje i da su iznad toga groba pronađeni ulomci kamene plastike koji su pripadali oltaru.⁹⁸ Na osnovi tih podataka, ne čini se nemogućom pretpostavka da se u toj raci zapravo nalazio relikvijar, koji je odnešen prije napuštanja samostana na Majsanu, ili u nekom opasnom trenutku. Cvito Fisković pretpostavlja da je u tom grobu bio pokopan salonitanski biskup Maximus I., koji je umro 346. godine.⁹⁹ Štoviše, pretpostavlja da je upravo Maximusu bila posvećena memorija i da je po njemu nazvan otočić Majsan.¹⁰⁰ Kako god, dodatnu važnost ovome mjestu unutar memorije naglašava nasuprotno postavljeni niski prozor u istočnome zidu, kroz kojega se vjerojatno promatralo bogoslužje.¹⁰¹

Drugi je grob u memoriji bio je pokriven s tri ploče te je sadržavao tri kostura uz koje je pronađena starokršćanska lucerna sa starokršćanskim motivima. Cvito Fisković iznio je pretpostavku da su u tom grobu pokopani osnivači majsanskoga samostana.¹⁰² Zapadno od memorije nalazila se terasa sa starokršćanskim grobljem. Istraženo je više grobnica u kojima se nalazilo po nekoliko kostura, a u jednom je grobu nađena i starokršćanska lucerna. Ti su grobovi bili postavljeni što bliže memoriji, kako bi pokojnici bili pokopani u neposrednoj blizini grobova i same građevine koju su smatrali vrlo važnom. U srednjem je vijeku jugozapadno od groblja podignuta manja kapelica.¹⁰³

⁹⁷ I. FISKOVIĆ, 1980, 232.

⁹⁸ I. FISKOVIĆ, 1980, 232.

⁹⁹ C. FISKOVIĆ, 1983, 70.

¹⁰⁰ C. FISKOVIĆ, 1983, 70.

¹⁰¹ I. FISKOVIĆ, 1980, 232; C. FISKOVIĆ, 1983, 70.

¹⁰² C. FISKOVIĆ, 1983, 71.

¹⁰³ C. FISKOVIĆ, 1981.

Unutar memorije otkrivene su ranosrednjovjekovne slike ispod kojih su otkriveni ostaci fresko slikarstva s crveno-bijelim crtama koje su možda predstavljale nabore odjeće nekog sveca.¹⁰⁴ Zidovi memorije bili su ukrašeni i štukaturama u obliku križolikih meandara i bogato oslikani vegetacijskih motivima. Spomenuta četiri „T“ piona zapravo su kasnija preinaka prostorije, jer su bili naslonjeni uz freske i prikrili prozor istočno od oltara. Usto, pronađeni su i sedreni blokovi koji su nosili krovnu konstrukciju srednjega traveja. Takvo što upućuje da je riječ o predromaničkom preuređenju, kojim je memorija pretvorena u trotravejnu kapelicu s kupolom nad srednjim dijelom, slično mnogim tadašnjim građevinama na južnodalmatinskom području.¹⁰⁵

Jedan od najljepših starokršćanskih artefakata u Dalmaciji potječe upravo s Majsana. Riječ je o lucerni s prikazom Kristovog lika pronađenoj unutar samostanskog sklopa.¹⁰⁶ U središnjem je krugu svjetiljke u plitkome reljefu prikazan uspravni lik Krista *en face*. Oko glave mu je aureola, a odjeven je u togu. Desnom rukom pridržava na dugačkome štapu postavljen grčki križ blago raširenih hasti. S obje su njegove strane heraldički postavljeni likovi anđela u stavu oranta. U donjem dijelu prikaza su simboli sotone – bazilisk (mitska životinja, zmija s pijetlovom glavom) i dvije zmije. U ispustu svjetiljke prikazan je lav u koračanju, a uokolo ukrašenog kruga se pružaju reljefni diskovi s motivima kristograma i geometriziranih cvjetova. Cvito Fisković navodi i blisku analogiju ovoj lucerni na Palatinu u Rimu, a reljef majsanskog nalaza povezuje s devedesetim psalmom, u kojemu se zaista spominju zmije, bazilisk, lav i anđeli:

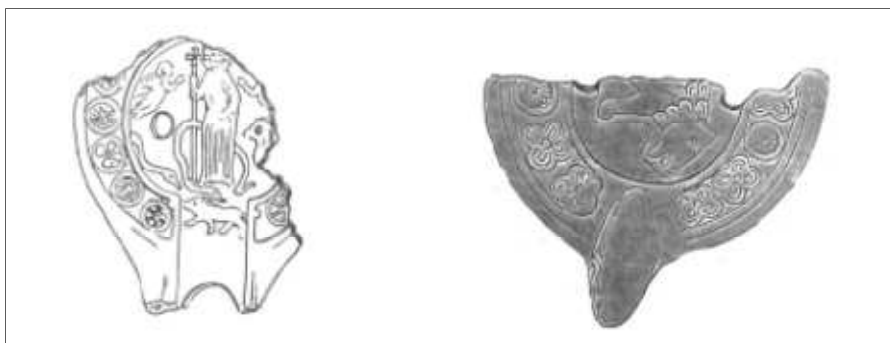
*Jer anđelima svojim zapovijedi
da te čuvaju na svim putevima tvojim.
Na rukama će te nositi
da se ne spotakneš o kamen.
Nogom ćeš gaziti lava i ljuticu,
zgazit ćeš lavića i zmiju.¹⁰⁷*

¹⁰⁴ C. FISKOVIĆ, 1983, 70.

¹⁰⁵ I. FISKOVIĆ, 1980, 232.

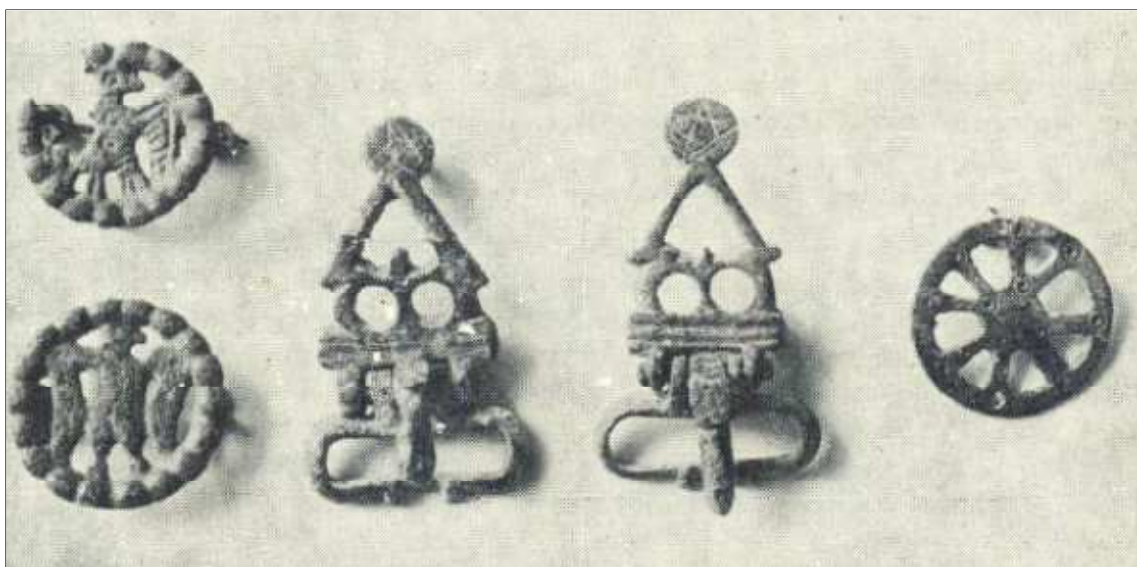
¹⁰⁶ C. FISKOVIĆ, 1970, 690-694.

¹⁰⁷ C. FISKOVIĆ, 1970, 691.



Slika 21: Ulomci starokršćanskih lucerni s prikazom Krista (prema: C. FISKOVIĆ, 1970, 693-695.)

Na južnoj strani sklopa pronađena je spilja koja je služila kao grobnica. Sam ulaz joj je bio zazidan niskim zidićem. Na dnu je pronađeno 20-ak kostura koji su bili smješteni u različitom položaju.¹⁰⁸ Unutar same jame i kraj nje pronađeni su ostaci ulomaka rimskih amfora, tegula, stakla i kamenica.¹⁰⁹ Uz same kosture pronađene su dvije bizantske kopče tipa Korint koje se datiraju u VII. st.¹¹⁰



Slika 22: Ranobizantske pojasne kopče tipa Korint s Majsana (prema: C. FISKOVIĆ, 1984, 13.)

S arheoloških istraživanja na Majsanu potječe priličan broj numizmatičkih nalaza, u kronološkom rasponu od II. st. pr. Kr. do XVI. stoljeća.¹¹¹ Najbrojniji su primjerci ranobizantskog novca iz VI. stoljeća. U kanalu sjevernog dijela samostanskog kompleksa pronađena je ostava brončanog novca od 10 folisa i 3 polufolisa: pet je primjeraka iz vremena

¹⁰⁸ C. FISKOVIĆ, 1984, 14-15.

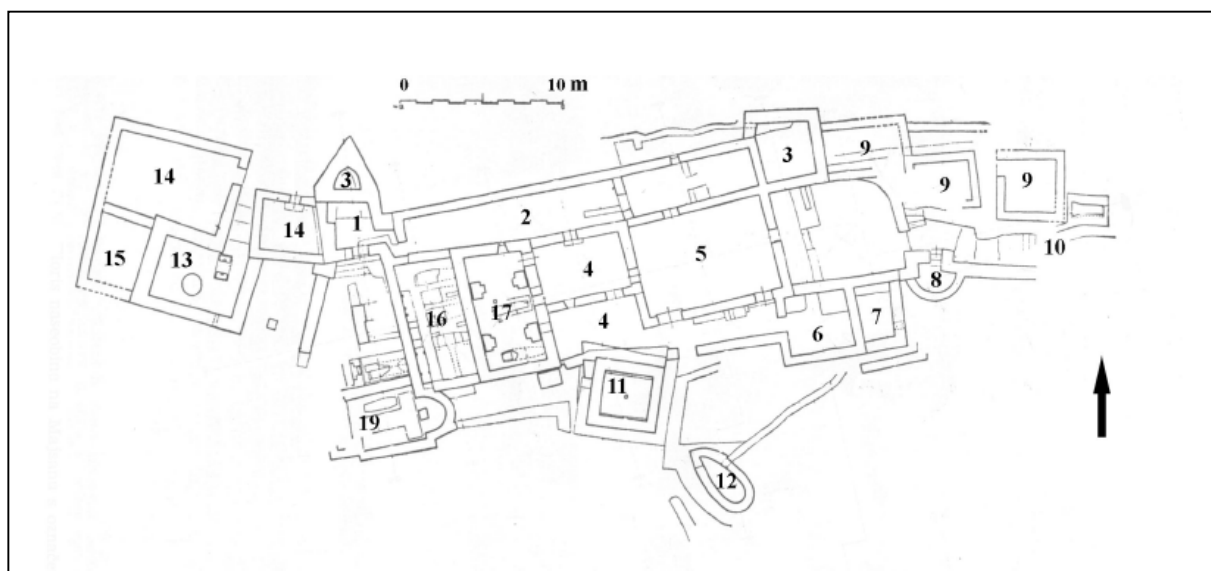
¹⁰⁹ C. FISKOVIĆ, 1984, 15.

¹¹⁰ C. FISKOVIĆ, 1984, 15; Z. VINSKI, 1974, 25-27.

¹¹¹ I. MIRNIK, 1986.

Justinijana I. (527. – 565. god.), a osam iz razdoblja njegovog nasljednika Justina II (565. – 578. god.). Kovani su u Konstantinopolu, Solunu, Nikomediji, Kiziku i Antiohiji. Najstariji je primjerak iskovan 541. ili 542. godine, a najmlađi 574. ili 575. godine. Potonji datum, dakle, određuje *terminus post quem* ove ostave.¹¹² I numizmatički nalazi sugeriraju da je život na Majsanu u kasnoantičkom, to jest starokršćanskom razdoblju, bio izrazito intenzivan.

U nesigurnim vremenima V. i VI. st. majsanski kompleks dobiva dvije kule na njegovom sjevernom dijelu. Ona zapadnija je trokutastog, a istočnija trapezoidnog tlocrta. Time dobiva fortifikacijski karakter. Za vrijeme Justinijana dolazi do podizanja utvrda sa svrhom kontrole plovnog puta. Na vrhu je otočića bila sagrađena i kula stražara s koje je pucao pogled do Pelješca, Mljeta i Korčule, te s koje se nadzirao promet Pelješkim kanalom. Dakle, Majsan je uz svoju duhovnu, imao i izrazitu stratešku važnost, što mu je osiguralo kontinuiranu naseljenost sve do novovjekovnog razdoblja.



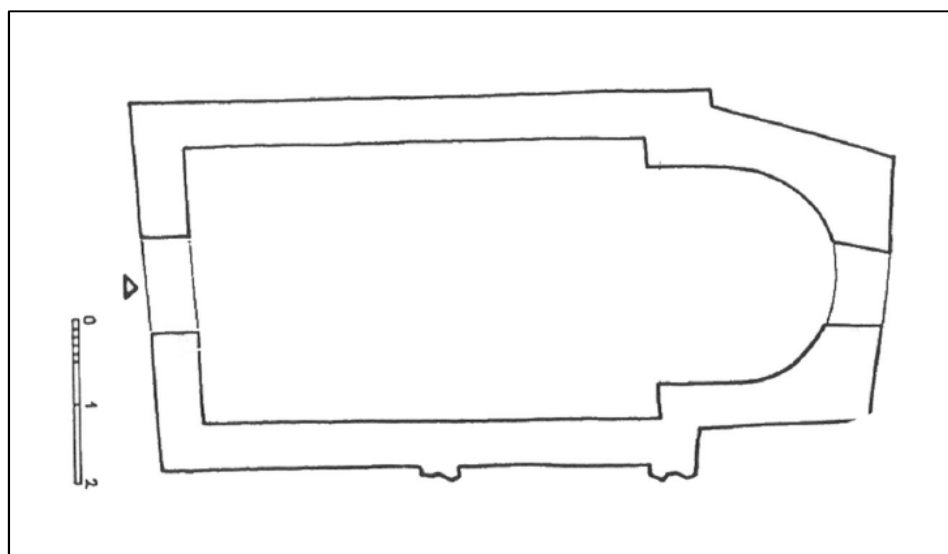
Slika 23: Tlocrt kompleksa na Majsanu (prema: C. FISKOVIĆ, 1984, 23.) 1: glavni ulaz, 2: hodnik, 3: obrambene kule, 4: zajedničke prostorije, 5: središnji atrij, 6: kuhinja, 7: kupaonica, 8: latrina, 9: spavaće sobe, 10: istočni ulaz, 11: cisterna, 12: bunar, 13: turnjačica, 14: skladište, 15: trijem uz ulaz i luku, 16: kasnoantičko groblje, 17: starokršćanska memorija, 19: ranosrednjovjekovna crkvice

¹¹² I. MIRNIK, 1986, 88.

3.5.2. Crkva sv. Barbare na Sutvari

Otočić Sutvara nalazi se nešto južnije od Majsana, prema Lombardi. Pažnju istraživača pobudio je još krajem XIX. stoljeća zbog svoga hibridnog latinsko-grčkog toponima. Složen je od latinskoga pridjeva *sanctus* i grčkog, to jest bolje reći bizantskog izgovora antroponima Barbara.¹¹³ O ruševinama na otočiću je 1892. godine izvijestio Frano Radić.¹¹⁴ Premda na Sutvari nikad nisu provedena arheološka istraživanja, dobro sačuvani i vidljivi ostatci crkve sv. Barbare i poneki pokretni nalaz dopuštaju sažeto objašnjenje, pa čak i vremensko određivanje lokaliteta.

Na sjeverozapadnoj strani otočića smješten je kamenolom, koji je bio korišten još u rimsko doba, o čemu svjedoče vidljivi tragovi antičkog branja kamena. Iako nema vidljivih tragova ranijih antičkih građevina, vrlo je vjerojatno da su nekakvi objekti postojali, jer je na Sutvari pronađena i tegula s tvorničkim pečatom (SOLO)NAS.¹¹⁵ Na površini je pronađen i znatni broj ulomaka grube keramike, koja je teško kronološki određiva. Ostatci crkvice sv. Barbare nalaze se iznad pješćane uvale na jugozapadnoj strani otoka.



Slika 24: Crkva sv. Barbare na Sutvari (prema: I. FISKOVIĆ, 1965, 145.)

Crkva je pravilno orijentirana zapad – istok. Dugačka je 8, a široka 4,5 metara. Jednobrodna je s izraženom potkovastom apsidom. Začelje crkvice, to jest vanjski zid apside je trapezoidnog tlocrta. Riječ je zapravo o svojevrsnoj inačici poligonalnih apsida tipičnih za

¹¹³ I. FISKOVIĆ, 1965, 143.

¹¹⁴ F. RADIĆ, 1892.

¹¹⁵ I. FISKOVIĆ, 1965, 144.

ranobizantsko graditeljstvo VI. i VII. stoljeća.¹¹⁶ Specifičnost izgradnje ove crkve je izrazita nepravilnost odnosa vanjske strane apside i njezinog unutarnjeg polukružnog prostora. Ovdje se ne radi o slučajnosti već se ovakav otklon javlja na brojnim ranokršćanskim crkvicama.¹¹⁷ Također, brod crkve je romboidnog oblika. Zbog triput prelomljene vanjske linije apside, Igor Fisković je crkvu sv. Barbare datirao u VI. stoljeće.¹¹⁸



Slika 25: Zid crkve na Sutvari djelomično građen u tehnici *opus spicatum* (prema: I. BORZIĆ, 2007, 354.)

Zidovi su joj sačuvani do 150 cm iznad zemljane površine, a vrlo je moguće da se podnica crkve nalazi niže. Na južnoj strani zida apside vidljiv je čak i početak lučnoga svoda, što dodatno ide u prilog Fiskovićevoj pretpostavci da je podnica crkve znatno niža. Neki segmenti zidova broda zidani su u tehnici *opus spicatum*. Zidanje takvom tehnikom nije često na starokršćanskim crkvama u Dalmaciji. Igor Fisković navodi analogije s crkvom sv. Silvestra na Biševu, s crkvom u Polačama na Mljetu, ali i sa zidom na otočiću Bobari kod Cavtata.¹¹⁹

U jednom suhozidu na Sutvari pronađen je i ulomak kamene polukružne zdjele. Budući da su analogni primjerci pronađeni na Majsanu i Lučnjaku, kao i na više položaja uz salonitanske crkve, može se pretpostaviti da su korištene kao škropionice.¹²⁰

¹¹⁶ I. FSKOVIĆ, 1965, 146.

¹¹⁷ I. FSKOVIĆ, 1965, 145.

¹¹⁸ I. FSKOVIĆ, 1965, 145.

¹¹⁹ I. FSKOVIĆ, 1965, 147.

¹²⁰ I. FSKOVIĆ, 1965, 148.

Bočni zidovi crkve nemaju otvore, a prozor u apsidi je zatvoren suhozidom. Taj je prozor dijelio pronađeni impost kapitel ukrašen uklesanim jednakokračnim križem.

Kult sv. Barbare izvorno je nastao na starokršćanskome Istoku, točnije u Siriji, odakle se raširio već od 4. stoljeća posredstvom monaha.¹²¹ Ipak, na Zapad dolazi tek u XIII. ili XIV. stoljeću. Igor Fisković pretpostavlja da crkva na Sutvari izvorno bila posvećena sv. Barbari i dovodi je u vezu s manjom monaškom zajednicom s Istoka, kojoj je položaj na otočiću s malo obradive zemlje izvrsno odgovarao.¹²²



Slika 26: Impost kapitel iz crkve sv. Barbare na Sutvari (prema: I. BORZIĆ, 2007, 354.)

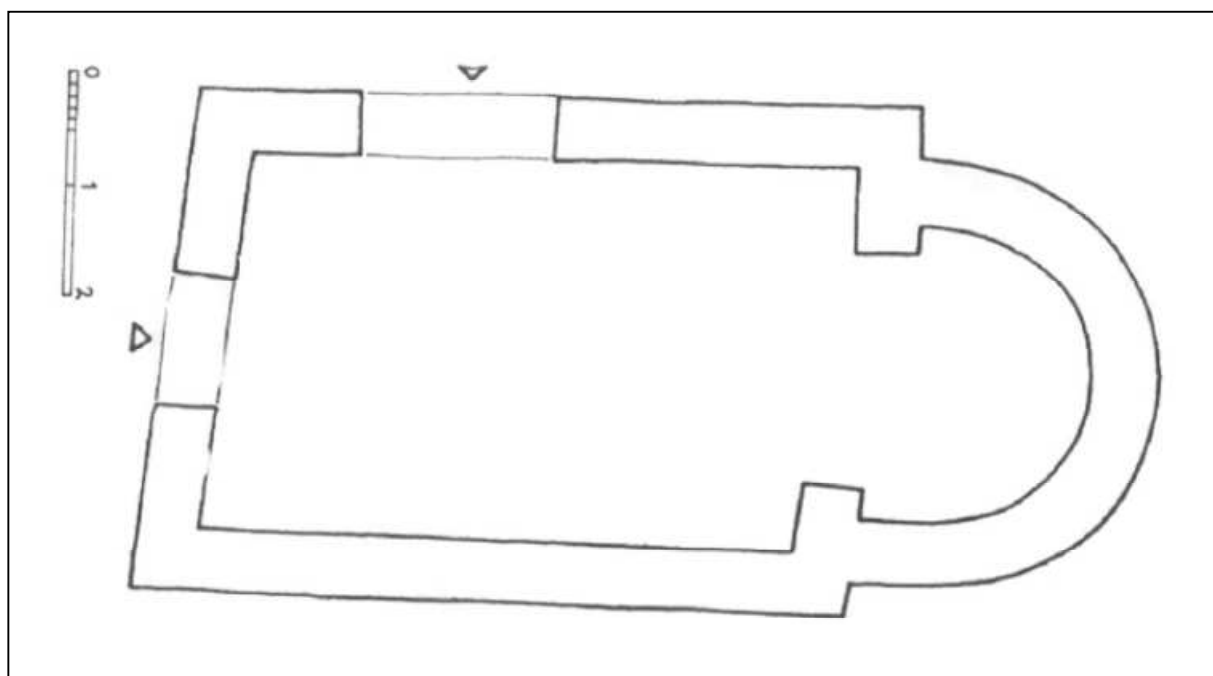
¹²¹ I. FSKOVIĆ, 1965, 150. (prema: L. REAU, *Iconographie de l'art chretien*, Tom III/I, 169-178, 1958.)

¹²² I. FSKOVIĆ, 1965, 151.

3.5.3. Gubavac

Još bliže korčulanskoj obali od Sutvare nalazi se otočić Gubavac. Taj je toponim vjerojatno uspomena na epidemije kuge i izoliranje bolesnika s otoka Korčule. Na Gubavcu se nalazi nezanemariva količina obradive zemlje, ali i kamenolom koji je bio u upotrebi još u antičko doba.¹²³ Na površini su primijećeni ulomci tegula i amfora pa je očito da su Rimljani obitavali i na ovom otočiću, no osim crkvice nema drugih tragova koji bi upućivali na njihovo dugotrajnije zadržavanje.

Arheološko istraživanje je provedeno 1966. godine i trajalo je par dana, kako navodi Igor Fisković. Smatra da se po tlocrtu, tehnici gradnje i vezi s ostalim crkvama u otočju, crkva na Gubavcu može datirati u IV. ili V. stoljeće.¹²⁴



Slika 27: Tlocrt crkve na Gubavcu (prema: I. FISKOVIĆ, 1965, 152.)

Crkva je duga 9, široka 4,5 m. Brod crkve je nepravilnog, romboidnog tlocrta, zbog čega je i polukružna apsida asimetrično postavljena prema ostatku građevine. Od oba ramena apsida nastavljaju se dvije pravokutne istake koje su vjerojatno tragovi ojačanja malenog trijumfalnog luka.¹²⁵ Zidovi su na nekim mjestima očuvani do visine od 170 cm. Unutarnje i vanjske strane zidova bile su ožbukane. Pronađeni su i tragovi podnice crkve rađeno od

¹²³ I. FISKOVIĆ, 1965, 151.

¹²⁴ I. FISKOVIĆ, 1965, 151.

¹²⁵ I. FISKOVIĆ, 1965, 152.

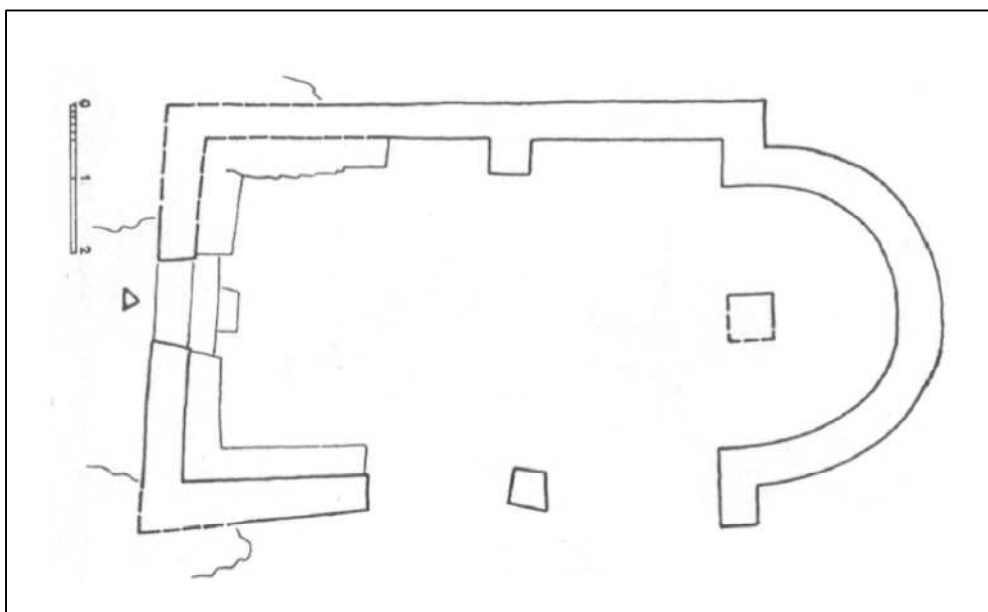
maltera s primjesom komada tegula: na nekim je mjestima bio oslonjen na kamene ploče, a negdje izravno postavljen na kamen živac.

U iskopavanjima nisu pronađeni ulomci kamene plastike koja je pripadala crkvi. Činjenica da nema vidljivih preinaka crkve, kao ni mlađeg pokretnog materijala, ali i nepoznavanje njezinoga titulara, sugerira da je crkva napuštena nakon starokršćanskoga razdoblja.

3.5.4. Lučnjak

Najmanji od dosad spomenutih otočića u Pelješkom kanalu, Lučnjak se nalazi sjeverozapadno od Majsana. Za razliku od Sutvare i Gubavca, na Lučnjaku nema pristupačne uvale ni zaklona za zadržavanje. Također, zbog svoje je malene visine na udaru morskih oluja koje ga u naletima čitavog zapljuskuju. Igor Fisković pretpostavlja da je toponim zapravo uspomena na crkvicu sv. Luke, sveca čiji je kult bio raširen u V. i VI. stoljeću.¹²⁶

Crkva je izgrađena na zaravni uz strmu liticu na južnoj obali otočića. Zanimljivo, dimenzijama od 10,3 m dužine i 5,2 m širine premašuje površinu svih starokršćanskih i ranosrednjovjekovnih crkava na otočju u Pelješkom kanalu, iako se nalazi na jednom od najmanjih i najnepristupačnijih otočića.



Slika 28: Tlocrt crkve na Lučnjaku (prema: I. FSKOVIĆ, 1965, 158.)

Brod crkve je, kao na Sutvari i Lučnjaku, romboidan. Apsida je polukružna i pravilno postavljena na ostatak građevine. Po jednostavnosti tlocrta, Igor Fisković je ovu crkvicu datirao u IV. ili V. stoljeće.¹²⁷ Posebnost ove crkvice predstavlja južni zid koji nije čitavom svojom dužinom zatvoren zidom već je ostavljen otvor širok oko 4,5 m sa zidanim stupom u sredini koji nameće pitanje koja je bila njegova namjena.¹²⁸

¹²⁶ I. FSKOVIĆ, 1965, 158.

¹²⁷ I. FSKOVIĆ, 1965, 160.

¹²⁸ I. FSKOVIĆ, 1965, 158-159.

U prezbiteriju je, prilikom iskopavanja, primjećen ožbukani ostatak baze oltara kvadratne osnove. Također, na tjemenu apside nalazio se dvostruki prozor, kao i na crkvi sv. Barbare na Sutvari, što dokazuje nalaz monolitnog stupa s bazom. Još jedna poveznica sa Sutvarom je i pronalazak grubo izrađene kamene zdjele (škropionice). Kao graditeljski materijal je bio iskorišten ulomak ranoantičke stele s očuvanim dijelom natpisa ...SERMA... Pronađen je i ulomak pluteja, koji je vrlo sličan onome iz crkve u Barama u Stonskom polju.



Slika 29: Ulomak pluteja iz crkve na Lučnjaku (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 235.)

Nalazi pokretnog materijala, poglavito ulomaka amfora, staklenih posuda i tegula, upućuju na pretpostavku da je Lučnjak bio u izravnoj vezi sa sklopom na Majsanu. Dodatna sličnost s Majsanom je i otkriće groba unutar crkve. Grob je bio plitko ukopan u prostoru apside, čime je oštećena baza oltara i podnica od ploča. Orijentiran je zapad – istok. Grobna raka bila je ograđena kamenim pločama podnice crkve i zatrpana zemljom. Uz slabo sačuvani kostur u grobu nije bilo nalaza. Drugi grob pronađen je sjeverno od crkve. Bio je orijentiran zapad – istok i pokriven kamenim pločama. Igor Fisković zbog orijentacije groba pretpostavlja da je pokojnik pokopan u ranom srednjem vijeku.¹²⁹

O važnosti Majsana kao kulturnog starokršćanskog središta u Pelješkom kanalu govori starokršćanski nadgrobni natpis tipa *titulus* ili *mensa* s **Vrnika**. Na njemu su, uz Sutvaru i Kamenjak, pronađeni kamenolomi koji su bili u upotrebi od kasne antike. Epigrafski spomenik je najvjerojatnije nastao na Vrniku od strane njegovih stanovnika.¹³⁰ Važnost ovog natpisa leži i u tome da je N. Cambi, pomoću njega, dokazao da riječ *piscina* označava

¹²⁹ I. FISKOVIĆ, 1965, 162.

¹³⁰ I. BORZIĆ, 2007, 258.

podzemnu zidanu grobnicu na kojoj je mogla biti postavljena *mensa*, suprotno do tada uvriježenom mišljenju da je to tip nadgrobnog spomenika.¹³¹ Dokaz da se radi o starokršćanskom spomeniku govori uklesani mali križ. Na spomeniku pokojni Valentinijan ističe svoje vlasništvo nad grobnicom kako bi spriječio naknadno ukapanje. Međutim, na otočiću nije pronađena starokršćanska crkve.



Slika 30: Natpis s Vrnika (prema: I. BORZIĆ, 2007, 363.)

Starokršćanske crkve na arhipelagu u Pelješkom kanalu treba promatrati kao dio smislene cjeline, vjerojatno povezane s ranim redovničkim zajednicama u Dalmaciji. Provedena arheološka istraživanja, izuzev tlocrta crkava, ipak nisu pružila dovoljno podataka za raspravljanje o širom kontekstu ovih nalazišta.

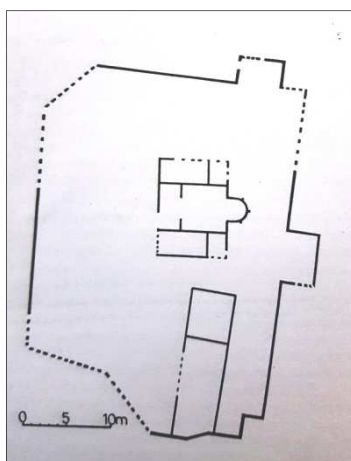
¹³¹ I. BORZIĆ, 2007, 309.

3.6. OSINJ

Otočić Osinj nalazi se na ušću rukavca rijeke Male Neretve. Na zapadnoj, nižoj, strani otoka nalazi se uvala koja je pogodna za pristaništa te je na tom mjestu izgrađena kasnosrednjovjekovna crkva sv. Ivana. Na tom se prostoru nalazio i franjevački samostan koji je bio sagrađen 1350. god. no prodorom Osmanlija biva uništen 1570. god. Na južnoj strani, na vrhu brežuljka, nalaze se ostaci zidova utvrde.

Prvi koji je uočio važnost kastruma je bio don R. Jerković.¹³² Pri obilasku terena napravio je skicu tlocrta utvrde i crkve unutar nje te zaključuje da se radi o crkvi koja je starija od same utvrde.¹³³ Fra Petar Sikavica sa Regionalnim zavodom 1980. god. započinje s zaštitnim konzervatorskim radovima. Tada su otkriveni brojni ulomci starokršćanskog kamenog namještaja koji su bili iskorišteni kao spolije u kasnosrednjovjekovnim crkvama.

Odličan položaj brežuljka Gradina omogućio je kontrolu nad pomorskim putem duž rijeke Neretve. Nalazio se u direktnom vizualnom kontaktu s utvrdom Gradina iznad Trpnja na poluotoku Pelješcu. Utvrda se nalazi na vrhu brežuljka. Nepravilnog pravokutnog oblika je jer prati konfiguraciju terena koja je na pojedinim mjestima izrazito strma. Na samim rubovima nalazile su se četverokutne kule. Unutar utvrde raspoznaju se ostaci više građevina od kojih središnje mjesto zauzima crkva. Radi se o jednobrodnoj crkvi s nartekсом i polukružnom apsidom koja je ojačana kontraforima između kojih se nalaze prozori. Na bočnim stranama nalaze se pomoćne prostorije.

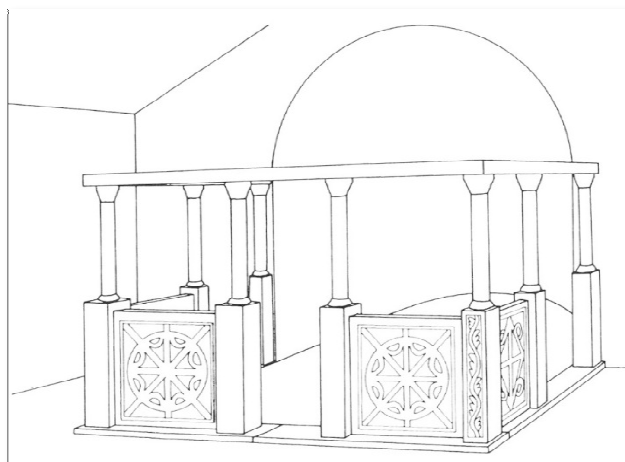


Slika 31: Tlocrt kasnoantičke utvrde sa starokršćanskom crkvom (prema: J. JELIČIĆ RADONIĆ, 1997, 150.)

¹³² R. JERKOVIĆ, 1942, 155.

¹³³ R. JERKOVIĆ, 1942, 156.

Pronađeni su ostaci oltarne pregrade u obliku slova „U“ koja se u potpunosti mogla rekonstruirati. Na plutejima se nalaze različiti geometrijski motivi, monogrami, kružnice i sl. te su svi oni bili napravljeni od vapnenca u nekoj od lokalnih klesarskih radionica.¹³⁴



Slika 32: Rekonstrukcija oltarne pregrade (prema: J. JELIČIĆ RADONIĆ, 1997, 160.)

Ulomci oltarne pregrade jasno pokazuju utjecaje dvaju kulturna kruga.¹³⁵ Pluteji ukrašeni motivima Kristove simbolike su najčešći u crkvama salonitanskog kulturnog kruga dok pilastar sa stiliziranom biljnom ornamentikom pokazuje direktan utjecaj klesarskih radionica koje gravitiraju Naroni.¹³⁶ Pronađeni ulomci pluteja po načinu svoje izrade se datiraju u VI. st. Na temelju srednjovjekovnih izvora lokalitet je korišten i kasnije, posebice u XV. st. Iz tog vremena vjerojatno postoje neke strukture, međutim, mjesto je danas u potpunosti prekriveno raslinjem pa je nemoguće utvrditi sa sigurnošću koje bi to bile.

¹³⁴ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 1997, 150-154.

¹³⁵ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 1997, 155.

¹³⁶ J. JELIČIĆ RADONIĆ, 1997, 155.

3.7. MLJET

Otok Mljet nalazi se južno od poluotoka Pelješca od kojeg ga dijeli Mljetski kanal i uz neposrednoj blizini otoka Korčule s jedne strane i Elafitskih otoka s druge. Zbog svoje razvijene obale Mljet ima brojne zaštićene luke koje su u uporabi je još od prapovijesnih vremena.¹³⁷

Postoje brojni mitovi vezani uz sam otok koji sežu još u grčko vrijeme. Jedan od najstarijih imena koji se vežu uz sam otok mogao bi biti Ogigija u Homerovoj Odiseji iz VIII. / VII. st. pr. Kr. – Legenda o Odiseju i Kalipsi.¹³⁸ Međutim pošto nije sa sigurnošću dokazana lokacija Ogigija, najstariji prihvaćeni naziv za otok je Melita – medeni otok. Njega spominje starogrčki pisac Pseudo Skilak (IV. st. pr. Kr.) u svom djelu u kojem, između ostalih, opisuje i otoke u Jadranskom moru.¹³⁹

Tragovi najstarijeg naseljavanja nalaze se na sjeverozapadnom djelu otoka. Ilirsko pleme Ardijejaca ostavilo je dokaze svog postojanja u obliku brojnih gomila, gradina te grobova. Nakon što su Rimljani 167. god. pr. Kr. pobijedili ardijejskog kralja Gencija preuzimaju i vlast nad otokom.¹⁴⁰ Međutim, rimska vlast je bila nominalna, te je zbog učestalih gusarskih napada na rimsko brodovlje Oktavijan poveo ekspediciju protiv njih. Rimski pisac Apijan (II. st.) u svom djelu *De rebus Illyricis* opisuje kako je tom prilikom uništeno gusarsko uporište Melitusa (Polače?) koje kasnije postaje sjedište rimskog namjesnika (prefekta).¹⁴¹ Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine, Mljet će kratko vrijeme biti pod istočnogotskom vlašću, te nakon 535. godine, pod bizantskom.¹⁴²

¹³⁷ Z. BRUSIĆ, 1993, 223-236.

¹³⁸ Ž. FILIPPI, 2012, 19-25.

¹³⁹ V. ŽUPANČIĆ, 2013, 249.

¹⁴⁰ G. NOVAK, 2004, 51.

¹⁴¹ G. NOVAK, 2004, 56.

¹⁴² A. UGLEŠIĆ, 1996, 13-33.

3.7.1. O brodolomu svetoga Pavla

Prije no što krenemo u opisivanje starokršćanske arhitekture, spomenut ćemo davnu predaju o brodolomu sv. Pavla na otoku Mljetu. Brojni su autori kroz stoljeća pokušavali odrediti lokaciju i okolnosti Pavlove nezgode na jednom od mediteranskih otoka, kojega evanđelist Luka u *Djelima apostolskim* naziva Melita.¹⁴³ Kroz povijest su toponimom *Melita* nazivani grčki otok Samotrake, Malta i Mljet.

Predaja o brodolomu na Mljetu zabilježena je u spisima *De administrando imperio* bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta. Car je sredinom X. stoljeća događaj prepričao na temelju starijeg zapisa u *Geografiji* armenskog geografa, matematičara i astronoma Ananije iz Širaka (591. – 636. god.).¹⁴⁴ Predaja je oživjela u djelima hrvatskih, ali i nekih stranih novovjekovnih povjesničara i književnika, poput Serafina Razzija, Ignjata Đurđevića, Danijela Farlattija, Jerolima Kavanjina i Junija Palmotića. Uz djela citirana u ovome radu, postoji još pregršt članaka stranih autora o brodolomu sv. Pavla. Sve ih na jednom mjestu donosi don Miho Demović.¹⁴⁵ Razumljivo, mnogi domaći autori smatraju da se apostol Pavao nasukao upravo na Mljetu.

Sveti Pavao je na put prema Rimu krenuo iz Cezareje, koja se nalazi na današnjoj sjevernoj obali Izraela. Sretno je doputovao do Krete, odakle je nastavio dalje na zapad. Četrnaestog dana putovanja brod je zapao u oluju koja ga je nosila morem koje se naiva *Adria*.¹⁴⁶ Nakon brodoloma, Pavao je izašao na obalu otoka i bio srdačno primljen kod nekog Publiusa i njegove zajednice. Prilikom boravka na otoku, sveti je Pavao ubio zmijoliku neman i izliječio Publiusovog oca od groznice.¹⁴⁷

Biblijska tradicija smatra Maltu za otok Pavlova brodoloma, a tu su verziju dodatno poduprli malteški vitezovi Hospitalci u kasnom srednjem vijeku, nakon prelaska s Rodosa na Maltu. Međutim, neke geografske i nautičke činjenice mogu ići u prilog da se događaj odvio na Mljetu. Autori poput N. Cambija i R. Buzov ističu smjerove vjetrova u predaji i južnojadranske morske struje kao dodatni argument tezi o brodolomu na Mljetu.¹⁴⁸ Također, toponim *Adria* sigurno upućuje na Jadransko more. Usto, znakovito je i da Mljet spominje Konstantin VII. Porfirogenet, bizantski car koji je morao biti dobro upućen u rane kršćanske

¹⁴³ R. BUZOV, 2012, 492.

¹⁴⁴ R. BUZOV, 2012, 492.

¹⁴⁵ M. DEMOVIĆ, 2009, 389-399.

¹⁴⁶ N. CAMBI, 2014, 123; R. BUZOV, 2012, 494.

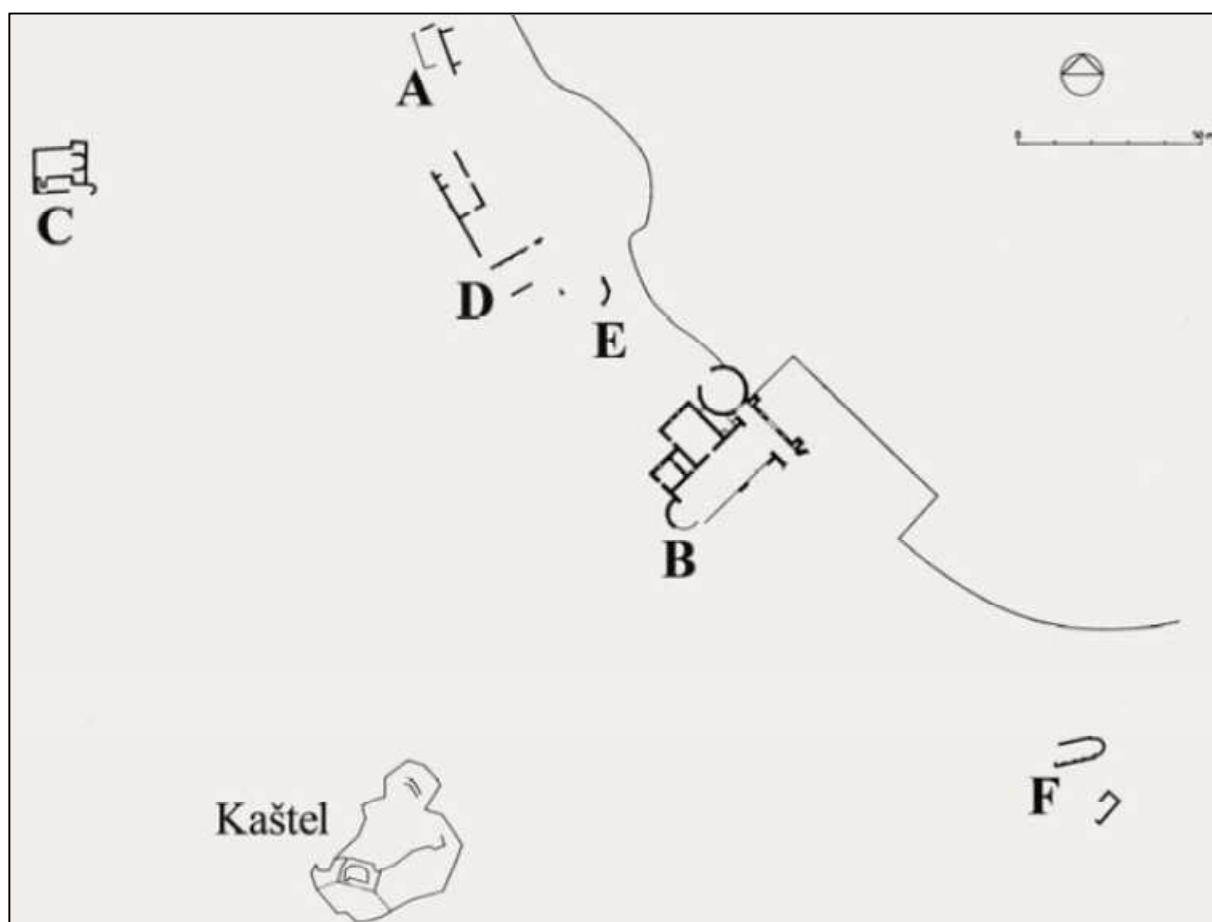
¹⁴⁷ R. BUZOV, 2012, 495.

¹⁴⁸ N. CAMBI, 2009; N. CAMBI, 2014, 123; R. BUZOV, 2012, 494. Također, vidi i A. NIČETIĆ, 2009.

predaje. Točna će lokacija brodoloma svetoga Pavla teško ikada biti dokazana, no teorija o njegovom događanju na Mljetu definitivno predstavlja više od zanimljive ideje.

3.7.2. Polače

Polače se nalaze na sjeverozapadnoj obali Mljeta, u dubokome zaljevu, a naziv su dobile prema zaista monumentalnim ostacima palače koja je izgrađena u kasnoantičko doba. Uz prostranu palaču, istome su sklopu pripadale i dvije obližnje starokršćanske crkve, kao i neki slabije istraženi objekti.

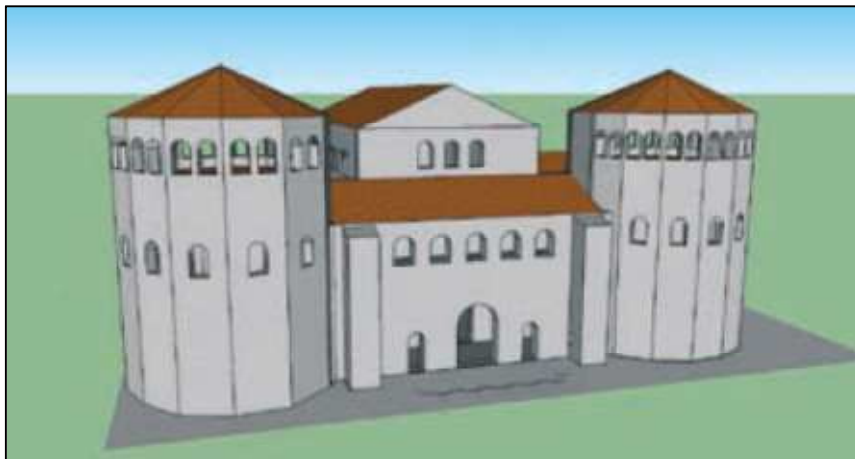


Slika 33: Plan lokaliteta u Polači (prema I. FISKOVIĆ, 1980, 224.) A: villa rustica, B: palača, C: starokršćanska crkva s transeptom, D: kasnoantički graditeljski sklop, E: dvojna starokršćanska crkva, F: srednjovjekovna crkva.

Palača je podignuta na obali mora, te pripada skupini monumentalnih kasnoantičkih palatiuma, čiji je vrlo bliski arhitektonski uzor palača u Teodorikovom dvoru u Ravenni.¹⁴⁹ Pročelje mljetske palače bilo je raščlanjeno dvokatnim trijemom koji je bio postavljen između dvije dvanaestokutne kule. Kompleks se nastavlja longitudinalnom dvoranom koja završava iznutra polukružnom, a izvana poligonalnom apsidom na jugu, prema kanonu ranobizantskog graditeljstva. Igor Fisković smatra da je dvorana imala ulogu svojevrzne *aule regis*, za

¹⁴⁹ I. FISKOVIĆ, 1997, 66.

imperijalne proslave i ceremonijalno primanje izaslanika.¹⁵⁰ Istočno i zapadno od longitudinalne dvorane pružaju se dvije pravokutne prostorije, što kompleksu pridodaje križni centralni tlocrt. Te su bočne prostorije visinski potpuno usklađene sa središnjom prostorijom, a zidovi su im danas sačuvani do čak 12 m visine. Važno je pitanje kome je zapravo ova monumentalna palača na malenom južnodalmatinskom otoku bila namijenjena?



Slika 34: Rekonstrukcija pročelja palače prema Tinu Turkoviću (T. TURKOVIĆ, 2011, 76.)

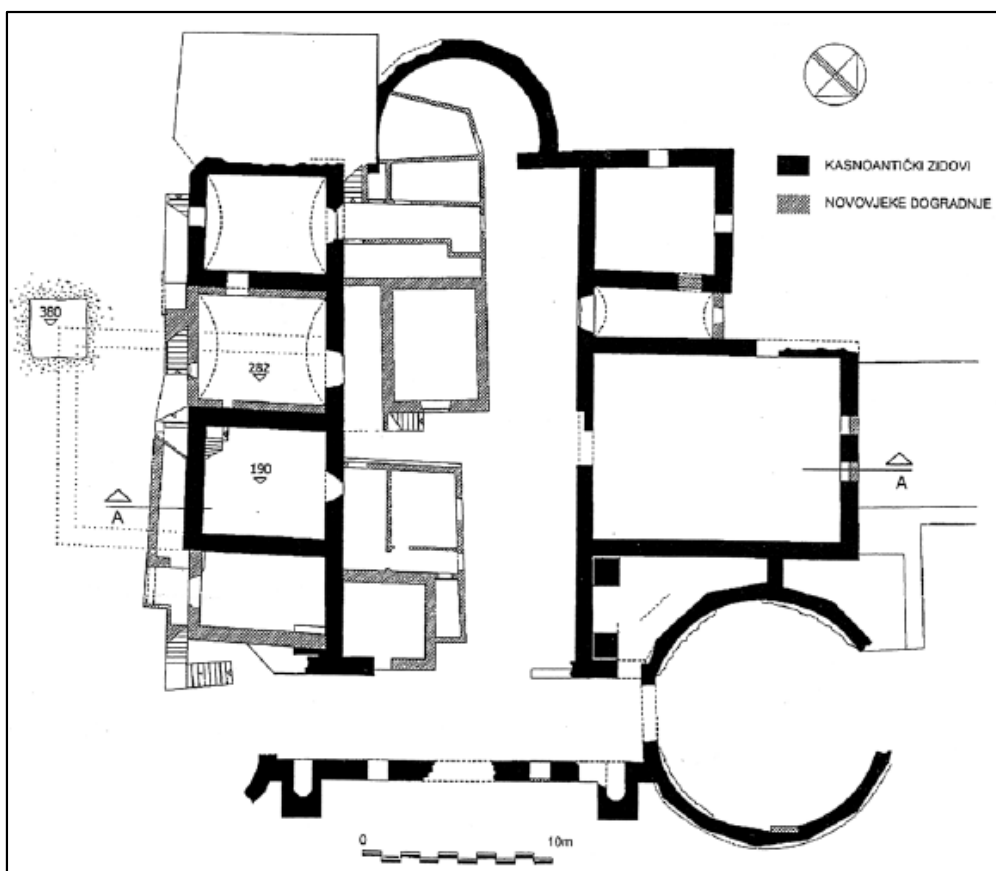
Značajna je darovnica iz 486. godine kojom germanski vojskovođa Odoakar svome *comesu* Pieriusu, rimskom patriciju i senatoru, daruje godišnju rentu iz posjeda na Mljetu.¹⁵¹ Teško je pomisliti da taj podatak nema veze s palačom u Polačama, koja je po svojoj veličini i osobitostima zaista jedinstvena na istočnojadranskoj obali. Igor Fisković smatra da je palača starija od Odoakrove darovnice te da je germanski vladar Zapada dobio u leno kao već ranije određeni carski posjed.¹⁵² Štoviše, njezinu izgradnju povezuje s političkim djelovanjem *comesa* Marcelina, koji je 454. godine, kao protutežu ravenskoj vlasti, izdvojio mornaricu u Dalmaciji. Opoziciju je nakon njegove smrti nastavio njegov nećak Julije Nepot, koji je 480. godine ubijen u Dioklecijanovoj palači. Fisković je Marcelinovo sjedište smjestio u Polaču, zbog njezinog iznimnog pomorsko-strateškog značaja. Novo zanimljivo, i vjerojatno utemeljenije razmišljanje, donosi Tin Turković. On se nastavlja na staru Dyggveovu i Karamanovu raspravu o dataciji građevine, u kojoj je Ejnar Dyggve zastupao mišljenje da je palača, zbog imitacije tehnike zidanja *opus mixtum* (sлагanje kamena i opeke; palača u Polačama je zidana od tankih kamenih ploča), djelo ravenkih graditelja koji su na Mljet došli krajem V. ili u VI. stoljeću. Karaman mu se oštro suprotstavio, tvrdeći da tehnika zidanja ne

¹⁵⁰ I. FISKOVIĆ, 1997, 66.

¹⁵¹ I. FISKOVIĆ, 1997, 68.

¹⁵² I. FISKOVIĆ, 1997, 68.

može biti oslonac za dataciju građevine, kao i da niti jedna građevina u Dalmaciji V. i VI. stoljeća nije zidana takvom tehnikom.¹⁵³ Kako ističe Turković, obojica su bili djelomično u pravu. Palača uistinu jest zidana imitacijom tehnike *opus mixtum*, koja ipak može biti kronološki određiva, i to u razdoblje III. ili IV. stoljeća, a samim time otpada mogućnost da su graditelji došli iz Ravenne.¹⁵⁴ Turković je, stoga, predložio mogućnost da je palaču u Polačama dao sagraditi car Licinije, koji je nakon Galerijeve smrti 317. godine bio vladar dviju dijezeza i Dalmacije, kojoj je pripadao Mljet. Dodatno argumentira svoju pretpostavku obližnjim toponimom – elafitskim otočićem Jakljanom, koji se u kasnoantičko doba nazivao *Insula Liciniana* (Jakljan = *Lichignana* = *Licinianum* = *Insula Liciniana*).¹⁵⁵



Slika 35: Tlocrt palače prema I. Fiskoviću i J. Stošiću (preuzeto iz: T. TURKOVIĆ, 2011, 202.)

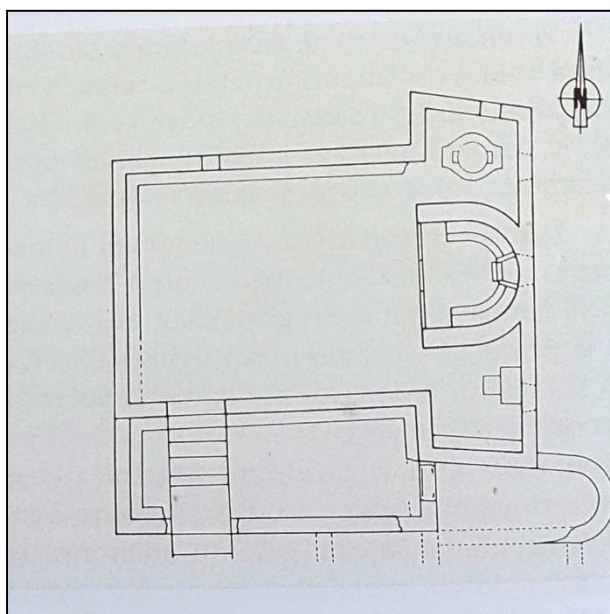
Zapadnije od palače, uz potok, nalaze se ostatci kasnoantičkih građevina s lezenama na vanjskim stranicama zidova. Funkcija tih objekata je vjerojatno bila skladištenje poljoprivrednih proizvoda. Uzvodno uz potok, jugozapadno od palače, nalazi se vrlo

¹⁵³ Vidi: T. TURKOVIĆ, 2011, 86-88.

¹⁵⁴ T. TURKOVIĆ, 2011, 87.

¹⁵⁵ T. TURKOVIĆ, 2011, 89-91.

zanimljiva starokršćanska crkva. Ima široki pravokutni brod, oltarni joj je dio bočno proširen istakama, što joj daje tlocrt oblika slova T, svojevrsni transept. Polukružna je apsida upisana u ravni začelni zid crkve, a ima i široki subselij. U sjevernoj istaci smještena je elipsasta piscina, ukopana u podu. Istočna je prostorija vjerojatno imala liturgijsku namjenu. U crkvu se nije ulazilo s zapadne strane, već stubama iz prostorije južno od građevine. Istočno od te prostorije nalazi se omanja prostorija s apsidom na istoku, koja je vjerojatno služila kao memorija. Sjeverno od istake s krstionicom pridodane su dvije prostorije, koje su vjerojatno služile kao grobne komore, jer je u jednoj pronađen i sarkofag. Ova je crkva datirana u VI. stoljeće.¹⁵⁶

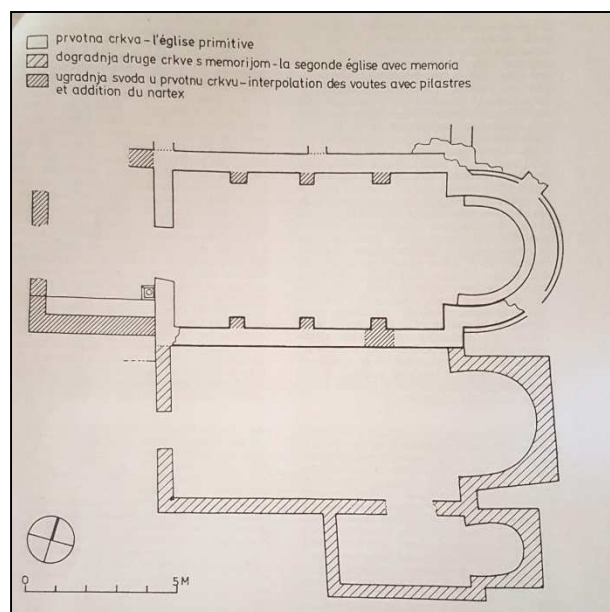


Slika 36: Crkva Polače - Mljet (prema: N. CAMBI, 2002, 234.)

Druga se starokršćanska crkva nalazi jugoistočno od palače na položaju zvan Nodilove košare. Duga je 13 m, a široka 6 m. Iz prve, najstarije faze, raspoznaje se crkva jednostavnog tlocrta s longitudinalni brodom koji na istoku završava pravilnom polukružnom apsidom. Zbog svog jednostavnog tlocrta, Igor Fisković datira ovu crkvu u V. stoljeće.¹⁵⁷ Sjeverno su joj prizidane dvije pravokutne prostorije. Budući da je služila malom broju vjernika, može se pretpostaviti da je ovo zapravo bila dvorska crkva povezana s obližnjom palačom. Pogotovo, ako je točna pretpostavka da je ova crkva starija od one zapadnije s transeptom.

¹⁵⁶ I. FSKOVIĆ, 1980.

¹⁵⁷ I. FSKOVIĆ, 1997, 70.



Slika 37: Crkva Polače - Mljet (prema: I. FISKOVIĆ, 1988, 201.)

U drugoj svojoj fazi s južne strane joj se priključuje crkva vrlo sličnih tlocrtnih osobitosti. Na novu, južnu crkvicu, se dodaje još jedna, omanja, prostorija koja je vjerojatno imala memorijalnu funkciju.¹⁵⁸ Obje prostorije su imale apside iznutra polukružnog, a izvana trapezastog oblika. Prema tome se ova dogradnja može datirati u VI. stoljeće.¹⁵⁹ Brodovi dviju crkava su bili spojeni vratima preko kontaktnoga zida, što sugerira da su barem neko vrijeme bile suvremene. Zanimljivo je i da je čitava dogradnja u određenom trenutku porušena, i to prije prestanka funkcije crkve. Ta se preinaka vjerojatno dogodila u XI. stoljeću, kada je i sjeverna crkva adaptirana s prizidanim narteksom.¹⁶⁰

Iznad ovih građevina u Polačama nalaze se ostatci kasnoantičkog kaštela. Vrlo važna za tumačenje kasnoantičkih građevina u Polačama je luka, koja je bila smještena u dubokome zaljevu.¹⁶¹ To nije bio položaj za nadziranje prometa plovnih ruta, jer s obale, pa čak i iz obližnjeg kaštela, kanal nije pregledan. Riječ je, naravno, o značajnoj luci koja je omogućavala pristanište brojnim brodovima koji su u kasnoantičko doba putovali istočnojadranskom obalom, i to upravo uz sjevernu stranu Mljeta.¹⁶² Najveći broj arheoloških nalaza iz luke je iz razdoblja kasne antike. Posebno su brojne amfore, kojih je pronađeno više

¹⁵⁸ I. FISKOVIĆ, 1998, 200.

¹⁵⁹ I. FISKOVIĆ, 1997, 71.

¹⁶⁰ I. FISKOVIĆ, 1997, 71.

¹⁶¹ Z. BRUSIĆ, 1988.

¹⁶² V. BEGOVIĆ-DVORŽAK, 2003.

tipova i male egipatske amfore za mirisna ulja iz VI. stoljeća.¹⁶³ Pronađeno je i čak 120 primjeraka kasnoantičkog novca.¹⁶⁴

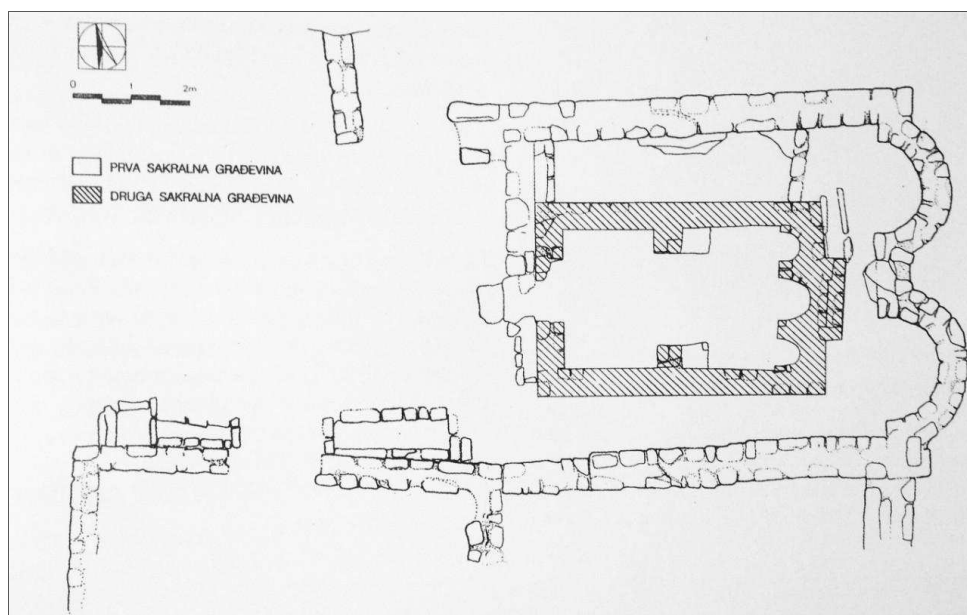
Golemi značaj ovoga lokaliteta nedvojbeno potvrđuje Odoakrova darovnica iz Ravenne, koja svjedoči da je vladar Zapada izravno raspolagao ovim posjedom. Nažalost, provedena arheološka istraživanja nisu adekvatno objavljena, a ni istražena površina nije dovoljna za donošenje zaključaka o ovome složenom lokalitetu.

¹⁶³ Z. BRUSIĆ, 1989.

¹⁶⁴ V. BEGOVIĆ-DVORŽAK, 2003, 291.

3.7.3. Crkva sv. Pavla na Crkvinama iznad Korita

Godine 1996. započela su amaterska iskopavanja u Koritama na Mljetu s ciljem pronalaska crkve sv. Pavla, koja je bila podignuta u spomen na njegov brodolom.¹⁶⁵ Položaj se nalazi između naselja Korita i Saplunare, a s njegove dominantne pozicije puca pogled sve do Cavtata. Otkopavanjem su pronađeni ostatci dviju crkava i cisterne, očuvani u visini od pola metra. Žile smatra da su okolni zidovi ostatci *villae rusticae*, što argumentira mnoštvom nalaza tegula i imbreksa.¹⁶⁶ Na zidovima vile je prvo nastala jednobrodna starokršćanska crkva s dvije polukružne apside, tipološki vrlo bliska crkvi sv. Platona na Cresu.¹⁶⁷ ulomci kamene plastike nisu pronađeni, što otežava datiranje crkve. Žile vrijeme izgradnje crkve stavlja u vremenski okvir od „V./ VI. st. s mogućnošću njezine izgradnje u osvit ranog srednjeg vijeka.“ Da su provedena prava arheološka istraživanja, vjerojatno bismo imali pouzdanu dataciju crkve. Ovako preostaje samo potraga za tlocrtom najbližim crkvama.



Slika 38: Tlocrt starokršćanske i predromaničke crkve kod Korita (prema: T. MARASOVIĆ, 2013, 193.)

Unutar starokršćanske crkve je u srednjem vijeku, točnije krajem predromaničkoga razdoblja, podignuta znatno manja jednobrodna crkvica s tri plitke polukružne apside.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Radove je obavio Crkveni odbor Korita uz odobrenje Konzervatorskog odjela u Dubrovniku. Žile navodi da su posao „obavili gotovo po pravilima struke“ (I. ŽILE, 1996, 31; I. ŽILE, 2009, 267.)

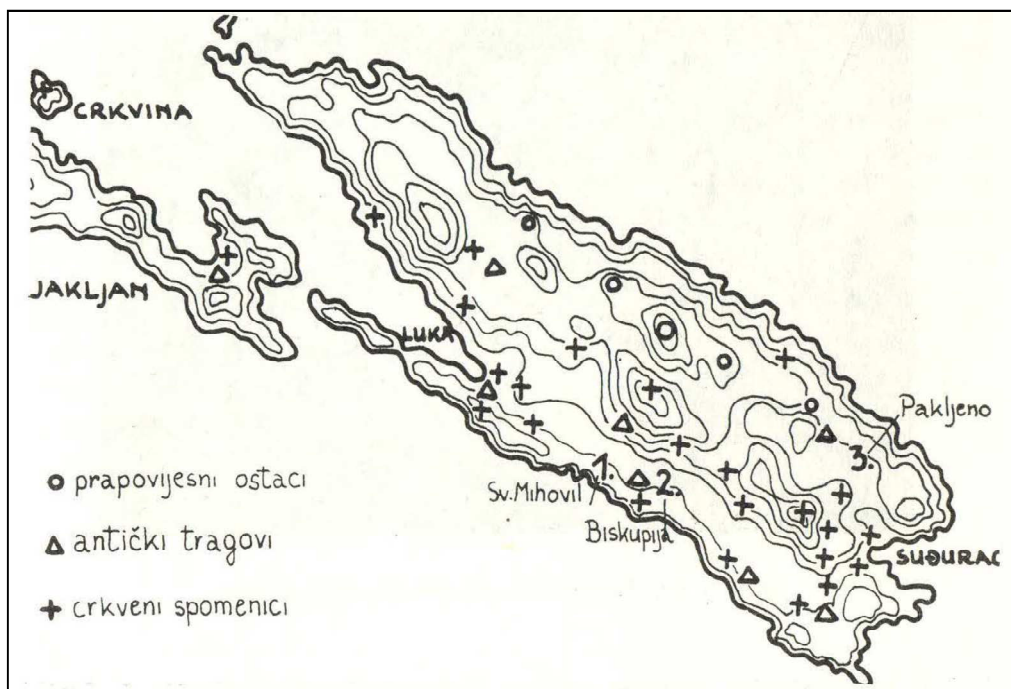
¹⁶⁶ I. ŽILE, 2009, 268.

¹⁶⁷ I. ŽILE, 2009, 268.

¹⁶⁸ I. ŽILE, 1996; I. ŽILE, 2009, 271; T. MARASOVIĆ, 2013, 192.

3.8. ŠIPAN

Otok Šipan pripada Elafitskoj skupini otoka koja se nalazi u neposrednoj blizini Dubrovnika. Površinom je najveći. Njegova posebnost se očituje u velikom broju ljetnikovaca i crkava. Ostaci gradina govore o njegovoj naseljenosti još u vrijeme Ilira.



Slika 39: Karta Šipana sa registriranim lokalitetima (I. FISKOVIĆ, 1971, 7.)

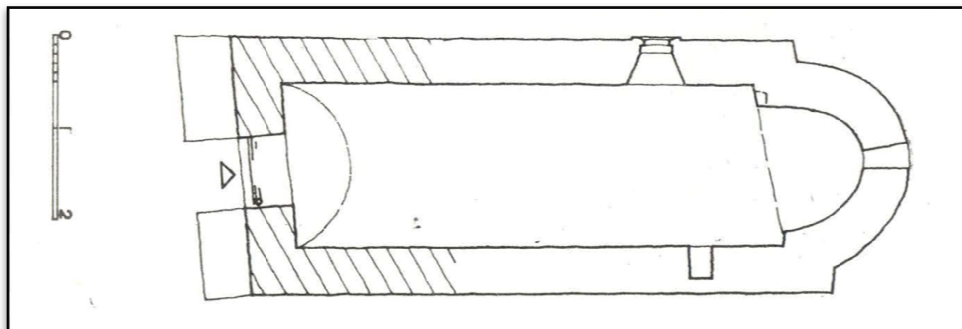
Na južnoj strani otoka, na veoma nepristupačnom položaju, nalazi se crkvice **sv. Mihovila**. Iako se prvotno smatralo da se radi o mlađoj građevini pri njenom obilasku I. Fisković je uočio tragove koji su upućivali na njeno ranije datiranje.¹⁶⁹ Radi se o jednobrodnoj crkvi s nepravilnom polukružnom apsidom po sredini koje se nalazi prozor. Uz vanjski rub apside I. Fisković je uočio motiv vijenca oštih zubaca koji je čest u bizantskom graditeljstvu te je na temelju njega zaključio da se radi o crkvice koja je sagrađena između kraja VI. i početka VIII. st.¹⁷⁰ Pronalazak kapitela koji je bio uzidan u prednjem djelu crkvice također je išao u tezi da se radi o građevini prije početka predromanike.¹⁷¹ Crkvi je imala dvije faze gradnje, prva prethodno spomenuta te druga iz vremena gotike koja je uočena na

¹⁶⁹ I. FISKOVIĆ, 1970, 9.

¹⁷⁰ I. FISKOVIĆ, 1970, 13.

¹⁷¹ I. FISKOVIĆ, 1970, 13.

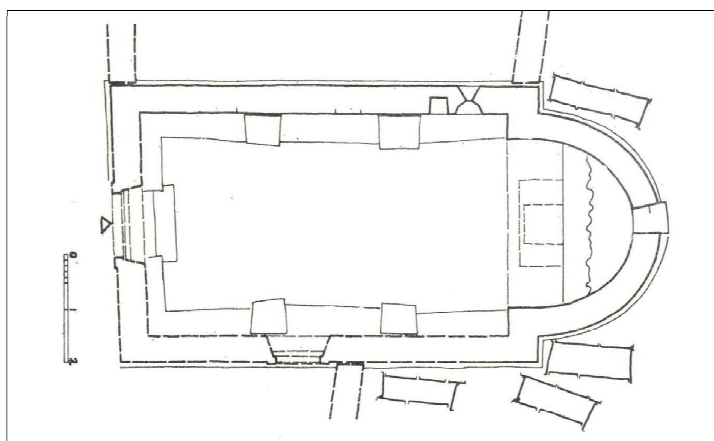
temelju unutrašnjih ostataka pregradnji kao što su prozor na sjevernom zidu te sazidane klupice na pročelju.¹⁷²



Slika 40: Tlocrt crkvice sv. Mihovila (prema: I. FISKOVIĆ, 1970, 9.)

Na središnjem dijelu otoka Šipana na položaju **Biskupija** pronađena je starokršćanska crkva. Njezini se temelji nalaze pod kapelom koja je pripadala renesansnom ljetnikovcu dubrovačkoga nadbiskupa Beccadelija.¹⁷³ Budući da je smještena usred polja, najvjerojatnije je nastala na sklopu antičke vile, poput crkvice u Stonskome polju. Uokolo nje pronađeni su grobovi ali su nažalost uništeni.¹⁷⁴

Riječ je o jednobrodnoj crkvi vrlo jednostavnoga, pravilnoga tlocrta, s polukružnom apsidom na istoku. Čitavo je područje svetišta zapravo sačuvano do danas, uključujući i prozor u apsidi i polukalotasti svod.¹⁷⁵



Slika 41: Tlocrt starokršćanske crkve u Biskupiji na Šipanu (prema: I. FISKOVIĆ, 1970, 16.)

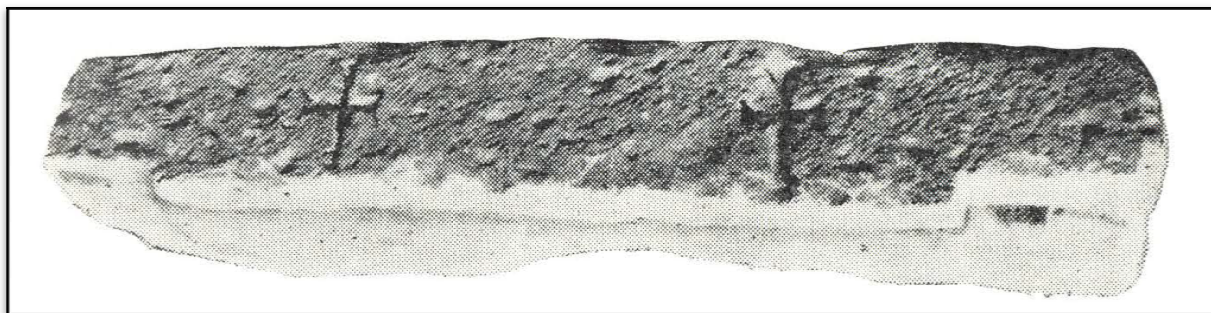
¹⁷² I. FISKOVIĆ, 1970, 11.

¹⁷³ I. FISKOVIĆ, 1980, 240.

¹⁷⁴ I. FISKOVIĆ, 1970, 16.

¹⁷⁵ I. FISKOVIĆ, 1988, 199.

Kameni crkveni namještaj bio je klesan od lokalnoga kamena s ukrasom vrlo jednostavnih osobitosti, stoga je teško precizno datirati crkvu. Od prve faze crkve ostao je sačuvan nadvratnik ulaza koji je u kasnijoj fazi upotrijebljen kao prag vrata te menza oltara.¹⁷⁶ Igor Fisković pretpostavlja da je crkva izgrađena u VI. stoljeću, u vremenu podmakle kristijanizacije ruralnih područja.¹⁷⁷



Slika 42: Nadvratnik crkve (prema: I. FISKOVIĆ, 1971, 19.)

Također, postojala je još najmanje jedna starokršćanska crkva na Šipanu. Na položaju **Pakljeno**, u Šipanskome polju, na mjestu srednjovjekovnoga benediktinskoga samostana, pronađeno je pet mramornih stupića koji su nekada nosili nestalu oltarnu ploču. Ukrašeni su geometrijskim motivima tipičnim za VI. stoljeće, a njihova kvalitetna izrada i materijal sugerira da su uvezeni, za razliku od rustičnog namještaja na Biskupiji.¹⁷⁸ Stoga su vjerojatno funkcija i karakter navedenih Šipanskih crkava bili drugačiji, jer je položaj na Pakljenom vjerojatno naselila zajednica redovnika još u kasnoantičko doba, o čemu možda svjedoči i topografski kontinuitet u srednjovjekovnom razdoblju.¹⁷⁹

¹⁷⁶ I. FISKOVIĆ, 1970, 19.

¹⁷⁷ I. FISKOVIĆ, 1980, 240.

¹⁷⁸ I. FISKOVIĆ, 1980, 240.

¹⁷⁹ I. FISKOVIĆ, 1970, 26.

3.9. LOPUD

Na Lopudu nije pronađena starokršćanska crkva, no ulomci kamene skulpture starokršćanskih obilježja su iznenađujuće brojni, ali i raznovrsni. Pronađeni su na više lokacija, a sakupljani su kroz mnogo vremena, tako da je teško išta reći o njihovom kontekstu. Sigurno je samo da na malenom Lopudu postoji nekoliko starokršćanskih crkava, od kojih su neke bile opremljene skupocjenim kamenim namještajem. Vjerojatno se neke starokršćanske crkve nalaze ispod danas vidljivih predromaničkih, što je čest slučaj u južnoj Dalmaciji.¹⁸⁰ Kao i na Šipanu, moguće je da su lopudske crkve imale različite funkcije, to jest da su neke bile u sklopu kasnoantičkih gospodarskih privatnih imanja, a da su neke podigli redovnici.

Među ulomcima kamene plastike posebno se ističu oni pronađeni u predromaničkoj crkvi sv. Ivana. Riječ je o dva impost kapitela s grčkim križevima proširenih hasti i jednome kapitelu s grčkim križem proširenih hasti u dvostrukome medaljonu, uokolo kojega su antitetično postavljene dvije golubice. Ti su nalazi datirani u VI. stoljeće.¹⁸¹



Slika 43: Kapitel iz predromaničke crkve sv. Ivana (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 245.)

Posebno su lijepi ulomci mramorne oplata, vjerojatno pluteja jedne starokršćanske crkve s reljefnim prikazom berbe grožđa. Premda je riječ o motivu izvorno antičke ikonografije, kršćanski ga sinkretizam tumači kao uživanje u obećanom životu nakon smrti.¹⁸² Vegetacijski motivi grožđa i vinove loze su dominantni na reljefu. U donjem desnom kutu pluteja nalazi se prikaz berača grožđa, koji je jedinstven među svim spomenicima starokršćanskog razdoblja zbog scene s ljudskim likom. Berač grožđa je mladić u tunici koji u sjedećem položaju poseže za grožđem na trsu loze. Igor Fisković smatra da ovaj mramorni plutej, zbog predominantnosti dekorativnih nad figuralnim elementima, treba datirati u V.

¹⁸⁰ I. FISKOVIĆ, 1988.

¹⁸¹ I. FISKOVIĆ, 1980, 245.

¹⁸² I. FISKOVIĆ, 1980, 241.

stoljeće.¹⁸³ Smatra i da položaj crkve u kojoj se nalazio ovaj plutej treba tražiti s južne strane glavnog lopudskog zaljeva, uokolo predromaničke crkve sv. Ilije ili na položaju Miholje.¹⁸⁴



Slika 44: Ulomak mramornog pluteja s prikazom berača grožđa (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 246.)

Jedan od najvažnijih pronađenih nalaza na otoku Lopud zasigurno predstavlja skupina relikvijara, koji su pronađeni unutar kripote crkve Marije od Napuća. Grobnica s ostacima je pronađena slučajno 1928. godine, prilikom izgradnje nove zgrade hotela „Pracat“, kada i čitava crkva biva uništena. Prema informacijama župnika V. Lisičara, prvi spomen crkve nalazi se u zapisima iz XVII. stoljeća. u kojima se navodi da je bila u sklopu ženskog samostana te da je bila u funkciji do kraja XVIII. stoljeća. Okolnosti pronalaska grobnice i relikvija prvi su donijeli V. Novak i D. Bereretić.¹⁸⁵ Budući da su oba opisa pronalaska relikvijara napravljena temeljem priča svjedoka, došlo je do razilaženja u samoj poziciji istih te činjenici da D. Beretić spominje još jedan relikvijar tipa „*capsella reliquarum*“, unutar kojeg su se nalazile 3 relikvijara u obliku bačve, koji je 1967. godine opisao V. Novak.¹⁸⁶ V. Lupis navodi kako su svi relikvijari pronađeni unutar kasnoantičkog groba ispod crkve.¹⁸⁷ V. Novak, pak, smatra da se relikvijar s natpisom izvorno nalazio ispod oltara jedne od crkvice na otoku, možda crkve sv. Ivana koja se nalazi na sredini otoka, budući da se natpis odnosi na sv. Ivana Krstitelja te ga datira u kraj VIII. ili početak IX. stoljeća. On smatra da su se tamo nalazili sve do trenutka napuštanja crkve kada prelaze u privatno vlasništvo nekog

¹⁸³ I. FISKOVIĆ, 1980, 241.

¹⁸⁴ I. FISKOVIĆ, 1980, 242.

¹⁸⁵ V. NOVAK, 1930-1934, 165-196; D. BERETIĆ, 2001, 169-171.

¹⁸⁶ D. BERETIĆ, 2001, 171.

¹⁸⁷ V. LUPIS, 2009, 475.

dostojanstvenika koji se odlučio pokopati s njima.¹⁸⁸ A. Milošević smatra da je ovaj grob pripadao starokršćanskoj crkvi koja se nalazila iznad groba, te da su relikvijari završili u njemu tijekom njene obnove koja je uslijedila.¹⁸⁹ Tu obnovu, na temelju natpisa za kojeg smatra da je nastao u VIII. stoljeću, kada je unutar njega položen i manji bačvasti, veže uz donatora obnove crkve koji je bio pokopan s njima u ponovno upotrijebljeni starokršćanski grob.¹⁹⁰

Skupina se sastojala od 6 relikvijara: 3 elipsasta tipa, kvadratne kutijice, srebrne bačvice i najvećeg – četvrtaste kutijice s natpisom tipa „*capsella reliquiarum*“. Iako su pronađeni u prvoj polovici XX. stoljeća, u znanstvenoj literaturi nisu dobili pozornost kakvu su zaslužili. Najveći relikvijar je u obliku škrinjice unutar koje se nalazila manja okrugla bačvica. Na poklopcu se nalazila arkada ispod koje se nalazio križ koji oponaša *crux gemmata* te na prednjoj strani tri arkade s istim motivima.¹⁹¹ Nad samom arkadom se nalazio natpis: „*DOMENI BEATI, SANCTI BATTESTA JOHANNES ET MARTERIS, INTERCEDETE PRO MEA PECCATA APUT ILLUM ET PER ILLUM, QUI VOS CORONAVIT – GOSPODO, BLAŽENI, SVECI, KRSTITELJU IVANE I MUČENICI, POSREDUJTE ZA MOJE GRIJEHE KOD NJEGA KROZ NJEGA KOJI VAS JE OKRUNIO*“.¹⁹² Što se tiče datiranja ovog relikvijara, autori se razilaze u mišljenju. V. Novak ga povezuje s djelatnošću splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina te ga datira u VIII. / IX. stoljeće. Na temelju izrade, A. Milošević ga datira VII. / VIII. stoljeće.¹⁹³ I. Fisković najveći relikvijar s natpisom datira kasnije od 3 elipsasta, koje smješta u kasno V. stoljeće.¹⁹⁴ T. Marasović smatra da je rijetki proizvod merovinškog doba VII. / VIII. st.¹⁹⁵ Na temelju karakteristike izrade V. Lupis smatra da je plod lokalne zlatarske radionice VI. / VII. st.¹⁹⁶

¹⁸⁸ V. NOVAK, 1930-1934, 177.

¹⁸⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2005, 249-250.

¹⁹⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2005, 249-250.

¹⁹¹ V. LUPIS, 2009, 475.

¹⁹² V. LUPIS, 2009, 475.

¹⁹³ A. MILOŠEVIĆ, 2000, 126-128.

¹⁹⁴ I. FISKOVIĆ, 1980, 242.

¹⁹⁵ T. MARASOVIĆ, 1997, 12-14.

¹⁹⁶ V. LUPIS, 2009, 477.



Slika 45: Srebrni relikvijar u obliku škrinjice s natpisom (prema: T. MARASOVIĆ, 1997, 13.)

Ostatak skupine sadržavao je još i kvadratnu kutijicu te tri elipsasta relikvijara čiji je poklopac bio ispučen s prikazom križa, koji je ukrašen kvadratima, kružnicama i rombovima simbolizirajući drago kamenje.¹⁹⁷ V. Lupis ih datira u V. stoljeće te ih smatra importom iz nekog većeg centra, možda Salone, koji su morskim putem stigli do ovog otoka nadomak Dubrovnika.¹⁹⁸ V. Novak ukop s relikvijarima datira u vrijeme selidbe ljudi iz Epidaura, koji je bio napušten u zbog najeзде Avara i Slavena u VII. stoljeću.



Slika 46: Tri elipsoidna relikvijara s poklopcima (prema: V. LUPIS, 2009, 474.)

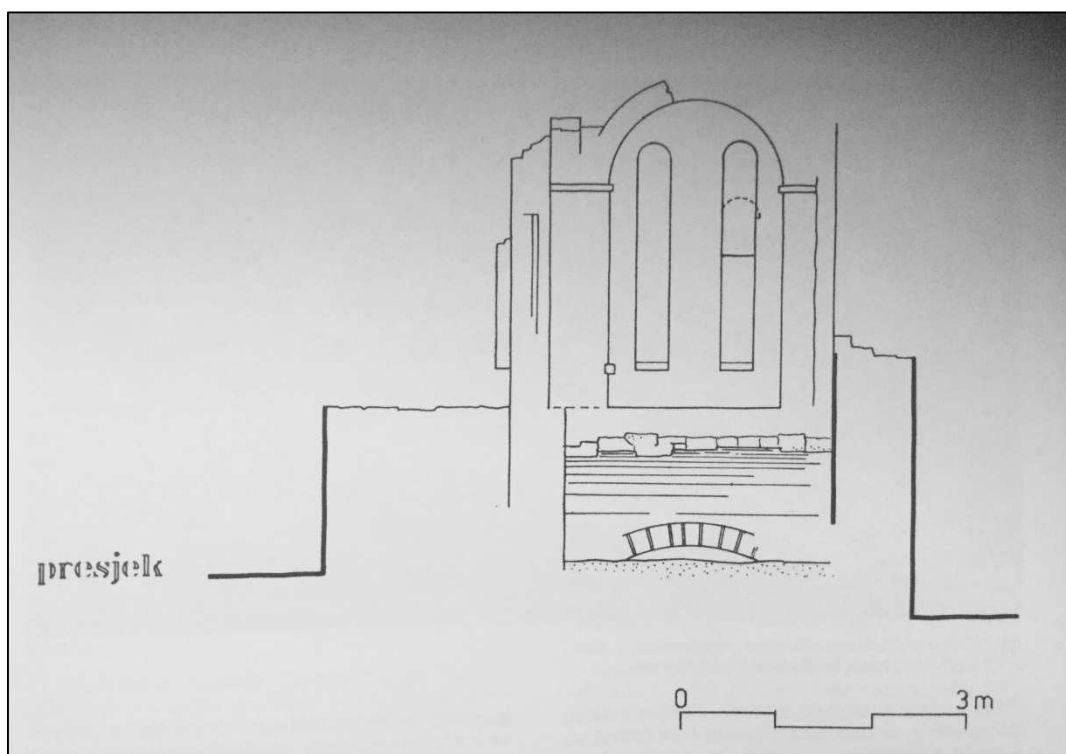
¹⁹⁷ V. LUPIS, 2009, 476.

¹⁹⁸ V. LUPIS, 2009, 477.

3.10. CAVTATSKI OTOCI

Prethodno je spomenuto da nije pronađena ni jedna starokršćanska građevina u naglašen u Epidauru. Premda je bio središte starokršćanske biskupije, Cavtat i dalje ostaje praznina na karti starokršćanskih građevina, za razliku od Konavala, Dubrovnika, Dubrovačkog primorja te, naravno, južnodalmatinskih otoka. Međutim, ostatci kasnoantičkih građevina koje se donekle mogu vezati uz kršćanstvo, pronađeni su na otočićima Mrkanu i Bobari.

Predromanička crkva sv. Mihovila na Mrkanu utemeljena je na kasnoantičkoj strukturi. Riječ je o pravokutnoj prostoriji s urušenim bačvastim svodom, dakle monumentalnoj grobnici ili starokršćanskoj memoriji. Ta je podzemna struktura potpuno uvjetovala tlocrt predromaničke crkve, koja je možda bila i sagrađena u čast pokojnika sahranjenog u memoriji.



Slika 47: Presjek predromaničke crkve sv. Mihovila na Mrkanu (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 248.)

Kuriozitet je da se crkveni poglavar cavtatsko-trebinjskoga prostora u Dubrovniku od XIV. stoljeća zvao mrkansko-trebinjskim biskupom. Na Mrkanu, osim sićušne predromaničke crkve vidljivi su i tragovi male kule – izvidnice koji se povezuju s vremenom Justinijanovog

osvajanja Jadrana.¹⁹⁹ No i dalje sva ova mjesta ne upućuju na važnost koje bi odavalo prisutnost biskupa. Objašnjenje se vjerojatno krije u kasnoantičkoj memoriji nad kojom je podignuta crkva, u kojoj je mogao biti pokopan netko od velikoga značenja za kasnosrednjovjekovnu dubrovačku crkvenu hijerarhiju. Mislim da bi to mogao biti grob protjeranog epidaurskog biskupa Florencija. Tipološke karakteristike upućuju da je riječ o kasnoantičkom grobu, a Florencije je umro na samome početku VII. stoljeća. Nadalje, smještaj njegovoga groba na malenom otočiću Mrkanu može se objasniti njegovim službenim protjerivanjem, i to po odluci salonitanskoga nadbiskupa Natala, jer bi u suprotnome Florencije bio sahranjen u Epidauru. Važnost Mrkana u kasnosrednjovjekovnom razdoblju je, dakle, mogla proizaći iz uspomene na protjeranog epidaurskog biskupa Florencija. Tu je uspomenu kler ondašnjega cavtatskoga područja mogao čuvati i kao potvrdu legitimiteta postojanja svoje malene biskupije. Ovu je pretpostavku, ipak, teško dokazati.

Također, na susjednome otočiću Bobari su dobro očuvane kasnoantičke zidine. Premda nisu pronađeni ostatci starokršćanske crkve, Bobara je sigurno imala važan strateški značaj kao jedan od otočića na istočnojadranskome plovnom putu.



Slika 48: Kasnoantičke zidine na Bobari (prema: I. FISKOVIĆ, 1980, 249.)

¹⁹⁹ I. FISKOVIĆ, 1980, 249.

4. ZAKLJUČAK

Starokršćanske crkve na južnodalmatinskim otocima predstavljaju značajan i zanimljiv dio kulturne baštine istočnog dijela Jadrana unatoč malom broju istraživanja koja su se provodila na ovom području.

Iako pripadaju naronitanskoj i epidaurskoj biskupiji, njihov postanak treba usko vezati uz vojsku, redovnike i bogate zemljoposjednike. Vojno-strateška značajka ovih lokaliteta ipak nije predominantna jer su mnoge crkve izgrađene u poljima otoka ili u vrlo dubokim zaljevima. Zanimljiva je kombinacija vojno-samostanskih građevina, koje su primijećene na otoku Majsanu, a postoji mogućnost njihova javljanja na Sušcu i Cavtatskim otocima. Najbrojniji su lokaliteti na privatnim kasnoantičkim posjedima. Među takvima se svakako ističu Polače na Mljetu, koje nažalost nisu nikada sustavno arheološki istražene. Riječ je o lokalitetu koji se može povezati s povijesnim osobama i koji bi nakon temeljitih istraživanja sigurno znatno doprinio poznavanju kasnoantičkog razdoblja u Dalmaciji, ali i šire. Vrlo je zanimljivo i Stonsko polje gdje su na malenome prostoru pronađene čak četiri starokršćanske crkve. Najveća nepoznanica u radu je otok Korčula koji je površinom i najveći. Teško je objasniti zašto do danas nisu provedena sustavna arheološka istraživanja starokršćanskih spomenika, no takvih će otkrića u budućnosti zasigurno biti. To se ponajprije može reći za lokalitete na kojima je pronađena starokršćanska kamena plastika, dok postojanje crkava još nije utvrđeno. Premda je geografski izvan područja ovog rada, također je kuriozitet nepostojanje starokršćanske crkve u Cavtatu koje je bilo središte starokršćanske biskupije. Sve to objašnjava koliki značaj u poznavanju starokršćanskoga razdoblja imaju ovi malo poznati lokaliteti na otocima.

Starokršćansko graditeljstvo na južnodalmatinskim otocima je uvelike marginalizirano od strane struke i zaslužuje znatno veću pažnju te poduzimanje sustavnih i opsežnih arheoloških istraživanja koja će se, nadam se, ostvariti u bliskoj budućnosti.

5. POPIS LITERATURE

BEGOVIĆ – DVORŽAK, V., 2003. – Plovni put prema Neretvi i Naroni – kasnoantički lokaliteti na otoku Mljetu, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 22, Zagreb – Metković – Split, 289-304.

BERETIĆ, D., 2001. – Lopudski relikvijar – moćnik, *Zbornik dubrovačkog primorja i otoka*, Dubrovnik, 169-171.

BONAČIĆ-MANDINIĆ, M., 2001. - Nalazi novca s arheoloških istraživanja u Ublima na Lastovu, *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, (ur. B. Čečuk), Izdanja HAD-a 20, Zagreb, 221-226.

BORZIĆ, I., 2007. – *Otok Korčula – primjer romanizacije dalmatinskog otoka* (magistarski rad), Zadar.

BRUSIĆ, Z., 1988. – Antička luka u Polačama na otoku Mljetu, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12, Zagreb, 139-152.

BRUSIĆ, Z., 1993. – Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora*, 15, 223-236.

BUZOV, M., 2012. – Is Mljet – Melita in Dalmatia the island of St. Paul's shipwreck?, *Histria Antiqua*, 21, Pula, 491-505.

CAMBI, N., 1969. – Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 70-71 (1968-1969), Split, 57-106.

CAMBI, N., 2002. – *Antika*, Zagreb.

CAMBI, N., 2009. – Apostol Pavao na moru, u: *Brodolom svetog Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta, zbornik radova znanstvenog skupa „Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta* (ur.: M. Demović), Zagreb, 207-227.

CAMBI, N., 2014. – Početci kršćanstva u Dalmaciji: Povijesni aspekt, *Adrias*, 20, Split, 119-128.

CHEVALIER, P., 1995. – *Ecclesiae Dalmatiae I*, Rim.

CHEVALIER, P., 1995. – *Ecclesiae Dalmatiae II*, Rim.

DEMOVIĆ, M., 2009. – Bibliografija o brodolomu svetog Pavla, u: *Brodolom svetog Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta, zbornik radova znanstvenog skupa „Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta* (ur.: M. Demović), Zagreb, 389-399.

- ČEČUK, B. – RADIĆ, D., 2005. – *Vela Spila*, Vela Luka.
- FILIPPI, Ž., 2012. – Mitologija Mljeta u mediteranskom miljeu, u: *Zbornik radova simpozija „Dani Cvita Fiskovića“*, (ur.: M. Perković), Zagreb.
- FISKOVIĆ, C., 1953. – Arheološke bilješke s Pelješca, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 217-240.
- FISKOVIĆ, C. 1966. – Lastovski spomenici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 16, Split, 5-152.
- FISKOVIĆ, C., 1970. – Tri ranokršćanske lucerne s Majsana, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak Dicata* (ur.: V. Miroslavljević et al.), Zagreb, 689-698.
- FISKOVIĆ, C., 1981. – Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 11, Split, 137-162.
- FISKOVIĆ, C., 1983. – Ranokršćanska memorija i groblje na Majsanu, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 13, Split, 65-87.
- FISKOVIĆ, C., 1984. – Antička naseobina na Majsanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 24, Split, 5-28.
- FISKOVIĆ, C., 1986. – Još o nalazima na Majsanu, o trogirskim zlatarima i gotičkim pladnjevima, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 16, Split, 153-164.
- FISKOVIĆ, I., 1965. – Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65-67, Split, 141-173.
- FISKOVIĆ, I., 1970. – Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 18, Zadar, 5-29.
- FISKOVIĆ, I., 1972. – Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 19, Split, 15-40.
- FISKOVIĆ, I., 1976. – Pelješac u protopovijesti i antici, u: *Pelješki zbornik* (ur.: S. Vekarić), Dubrovnik, 15-80.
- FISKOVIĆ, I., 1980. – O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka* (ur.: Ž. Rapanić), Split, 213-256.
- FISKOVIĆ, I., 1985. – Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 15, Split, 133-163.
- FISKOVIĆ, I., 1988. – Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12, Zagreb, 189-208.
- FISKOVIĆ, I., 1999. – Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije?, *Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu*, 13-14, Zagreb, 61-82.

- GUNJAČA, Z., 1986. – Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali*, 22, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad, 124-134.
- JELIČIĆ RADONIĆ, J., 1997. – Skulptura ranokršćanske crkve iz castelluma na otočiću Osinju na ušću Neretve, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, Split, 147-161.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2001. – Rimsko naselje u Ublima na Lastovu; *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 20, Zagreb, 197-220.
- JERKOVIĆ, R., 1942. – Otok Osinj na ušću Neretve, kaštel i crkva sa samostanom na njemu, *Napredak*, *Hrvatski narodni kalendar*, 32, Sarajevo, 155-161.
- KISIĆ, A., 1988. – Rezultati podmorskih rekognosciranja i istraživanja na dubrovačkom području, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12, Zagreb, 153-168.
- LUPIS, V., 2000. – *Sakralna baština Stona i okolice*, Ston.
- LUPIS, V., 2009. – Iznova o lopudskim moćnicima, *Histria Antiqua*, 18/1, Pula, 473-479.
- LUPIS, V., 2010. – *Ston u srednjem vijeku*, Split.
- MARASOVIĆ, T., 1997. – *Elafiti u ranom srednjem vijeku*, Split.
- MARASOVIĆ, T., 2000. – *Hrvati i Karolinzi*, vol. II, katalog izložbe, Split.
- MARASOVIĆ, T., 2008. – *Dalmatia praeromanica I*, Split – Zagreb.
- MARASOVIĆ, T., 2013. – *Dalmatia praeromanica IV*, Split – Zagreb.
- MARIN, E., 1998. – Sv. Vid Starokršćanska bazilika i krstionica Narone, srednjovjekovno groblje, novovjekovna crkva, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 87-89, Split, 9-94.
- MARIN, E., 2002. – Erešove bare: villa suburbana iz 3. st. i starokršćanska crkva iz 7. st. u Naroni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split, 9-80.
- MENALO, R., 2009. – Crkva sv. Stjepana u Barama u Stonskom polju, *Starohrvatska prosvjeta*, III. Ser., 36, Split, 259-282.
- MENALO, R., 2010. – Sv. Mihovil u Babinu polju na otoku Mljetu – rezultati arheoloških istraživanja, *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, 1, (ur.: T. Šeparović), Split, 229-252.
- MIGOTTI, B., 1998. – Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave*, 11, Zagreb, 133-159.
- MILOŠEVIĆ, A., 2005. – Oggetti preziosi. Segni distintivi carolingi della Croazia, u: *L'Adriatico dalla tarda antichità ad età carolingia*, (ur.: G. P. Brogiolo, P. Delogu), Brescia, 245-270.

- MIRNIK, I., 1986. – Nalazi novca s Majsana, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 18, Zagreb, 87-96.
- NIČETIĆ, A., 2009. – Olujno nevrijeme koje je opisao sveti Luka u Djelima apostolskim, moglo je prirodnim redom zbivanja brod svetoga Pavla baciti jedino u vode otoka Mljeta, u: *Brodolom svetog Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta*, zbornik radova znanstvenog skupa „Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta (ur.: M. Demović), Zagreb, 151-186.
- NOVAK, G., 2004. – *Prošlost Dalmacije I (od najstarijih vremena do Kandijskog rata)*, Split.
- NOVAK, V., 1930-1934. – Lopudski relikvijar, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51, Split, 165-196.
- PETRIĆ, N., 1980. – Arheološka istraživanja poluotoka Pelješca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21, Split, 11-118.
- RADIĆ, D., 2003. – Uloga doline Neretve i „otočnog mosta“ u povezivanju istočne i zapadne jadranske obale, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 22, Zagreb – Metković – Split, 305-320.
- RADIĆ, D, TOLJA, Z., 2010. – Istraživanje antičko-srednjovjekovnog sklopa u uvali Portić na otoku Sušcu, *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 24, Zagreb-Dubrovnik, 157-179.
- RADIĆ, F., 1887. – Staro-kršćanski nadpis sa otočića Vrnika blizu Lumbarde na Korčuli, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 9, Zagreb, 37-38.
- RADIĆ, F., 1892. – Ruševine staro-kršćanske crkvice sv. Barbare na otočiću Sutvari prema selu Lumbardi na Korčuli, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 14, Zagreb, 50-52.
- REGAN, K., NADILO, B., 2006. – Predromaničke crkve na dijelu južnodalmatinskih otoka, *Građevinar*, 58, Zagreb, 937-947.
- ŠKEGRO, A., 2010. – Najranija crkvena organizacija na području Dubrovačko-neretvanske županije, *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 22, Zagreb – Metković – Split, 117-124.
- ŠKEGRO, A., 2009a. – Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, *Archaeologia Adriatica*, 3, Zadar, 191-204.
- ŠKEGRO, A., 2009b. – The Diocese of Epitaurum – Ecclesia Epitauritana, *Histria Antiqua*, 18-2, Pula, 203-216.
- ŠKEGRO, A., DODIG, R., 2008. – Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni, *Povijesni prilozi*, 35, Zagreb, 9-23.

- TURKOVIĆ, T., 2011. – The late antique „palace“ in Polače Bay (Mljet) – tetrarchic „palace“?, *Hortus Artium Medievalium*, 17, Motovun – Zagreb, 211-233.
- UGLEŠIĆ, A., 1996. – *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe* (doktorski rad), Zadar.
- VINSKI, Z., 1974. – Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIX, Split, 5-51.
- VLAŠIĆ, F., 1957. – Bilješke uz tri stonska spomenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10, Split, 95-99.
- VUČIĆ, J., 2005. – Ecclesia Naronitana / prostor i granice, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, 159-170.
- VUČIĆ, J., 2012. – *Topografija Naronitanske biskupije* (doktorski rad), Zagreb.
- VUČIĆ, J., 2017. – Stonemason workshops in the Roman province of Dalmatia during late antiquity, u: *Illyrica Antiqua in honorem Duje Rendić-Miočević* (ur.: D. Demicheli), Zagreb, 515-531.
- ZANINOVIĆ, M., 1970. – Limitacija Stonskog polja, u: *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak Dicata* (ur.: V. Mirosavljević et al.), Zagreb, 489-502.
- ZANINOVIĆ, M., 2003. – Područje Neretve i srednjojadransko otočje, *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 22, Zagreb – Metković – Split, 277-288.
- ŽILE, I., 1996. – Starohrvatska crkva sv. Petra i Pavla na lokalitetu Crkvina – otok Mljet, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva*, 28/2, Zagreb, 31-34.
- ŽILE, I., 2003. – Novi prilozi graditeljskoj baštini poluotoka Pelješca, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 30, Split, 185-191.
- ŽILE, I., 2009. – Crkva sv. Pavla na lokalitetu Crkvine poviše Korita na otoku Mljetu, u: *Brodolom svetog Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta*, *Zbornik radova znanstvenog skupa „Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta* (ur.: M. Demović), Zagreb, 267-276.
- ŽUPANČIĆ, V., 2013. – Otok Mljet u ranokršćanskom razdoblju – S priložima za istraživanje brodoloma apostola Pavla, *Kairos*, Vol. 7 No. 2, Zagreb, 247-257.

6. SAŽETAK

U radu su obrađeni lokaliteti na južnodalmatinskim otocima i poluotoku Pelješcu s ostacima starokršćanske arhitekture i ulomcima kamene plastike. Prostor koji je obuhvaćen u ovom radu proteže se od otoka Sušca na jugozapadu do Mrkana i Bobare na jugoistoku. U kasnoj antici na prostoru južne Dalmacije djelovale su Naronitanska i Epidauraska biskupija koje su najvjerojatnije preuzele prijašnje granice teritorija agera navedenih kolonija.

Na većini otoka je pronađena starokršćanska arhitektura osim na Korčuli, najvećem otoku u južnodalmatinskom arhipelagu, što predstavlja izoliran slučaj jer na njoj nalazimo jedino sporadične ulomke kamene plastike. Sve pronađene crkve vezuju se uz izolirane prostore s antičkim vilama rustikama te plovidbene rute koje su išle ovim djelom Jadrana.

Sustavna istraživanja su provedena na manjem broju lokaliteta te se u literaturi navode samo tlocrti i opisi ulomaka kamene plastike. Ovim prostorom su se većinom bavili povjesničari umjetnosti pa to i objašnjava navedenu situaciju. Manjak pronađenih crkava upućuje na nedovoljnu istraženost navedenih otoka.

Ključne riječi: starokršćanske crkve, južnodalmatinski otoci, Pelješac, Pelješki kanal, plovidbene rute, vile rustike

OLD CHRISTIAN CHURCHES ON THE SOUTHERN DALMATIAN ISLANDS AND PENINSULA PELJESAC

Abstract

This paper investigates localities with early Christian architecture and stone plastic fragments on south Dalmatian islands and Pelješac peninsula. The area that is covered in this study spreads from the island of Sušac in the southwest to islands Mrkan and Bobara in southeast. In Late Antiquity on the territory of South Dalmatia Naronitan diocese and Diocese of Epidaurus were active, which most probably took over former borders of this territory.

On majority of these islands early Christian architecture was found, except on the island of Korčula, which is the biggest island in south Dalmatian archipelago. This represents an isolated case because on this island only sporadic fragments of stone plastic were found. All churches that were found are linked to isolated areas with villae rusticae and sailing routes in this part of the Adriatic Sea.

Systematic investigations were carried out on small number of localities and only layouts and descriptions of stone plastic fragments are found in literature. This area was studied mostly by art historians which explains given situation. Lack of discovered churches indicates that these islands are insufficiently investigated.

Key words: old Christian churches, south Dalmatian islands, peninsula of Pelješac, Pelješac Channel, sailing routes, villae rusticae